

Tevan Zsófia

Életrajz

Tevan Zsófia egy budai lakásban él, öccse a közvetlen szomszédja. Szép könyvtára van, amelyben a Tevan Nyomda legismertebb kiadványai is megtalálhatók, de a család iparművész tagjaitól is őriz emlékeket. 82 évesen is sokat utazgat, programokat szervez magának, szereti a társaságot, tájékozott a politikai és a kulturális életben. Szívélyes beszélgetőpartner, örömmel és megható őszinteséggel mesélte el a saját és családja történetét.

A családom Dolný Kubinból származik [Alsókubin – nagyközség státusú település volt Árva vm. alsókubini járásában, a vármegye székhelye. A trianoni békeszerződéssel Csehszlovákiához került, ma Szlovákia része. – A szerk.]. Békéscsaba történetében olvastam, van egy ilyen kis könyv, hogy Békéscsaba mocsaras vidék volt, teljesen kihalt a törökök után, és gróf Harruckern János György, Mária Teréziának a hadiszállítója kapta meg ezt a birtokot [Harruckern János György (1664–1742) – gyökeresen átalakította a császári sereg élelmezési igazgatását, amiért is VI. Károly német-római császártól mint III. Károly magyar királytól 1720-ban királyi adományként megkapta a Békés, Csongrád és Zaránd vármegyékben levő, a kincstárra visszaháramlott jószágokat, 1729-ben a magyar bárói méltóságot, majd 1738-ban Békés vármegye főispáni székét. – A szerk.]. Elment a Felvidékre, és ott szegény tótokból verbuvált csapatot, akik azután eljöttek Békéscsabára, és azok alapították a várost [Haan Lajos, Békéscsaba kutatója szerint 1717-ben települt be Békéscsabára az első három felvidéki tót család, de a település maga már a 13. század óta lakott volt. – A szerk.]. A tót családokkal együtt két zsidó család jött, a Reis és a Tevan, akiknek a leszármazottja vagyok. Ezt olyan mondta, akinek a szülei még emlékeztek erre, a deportálás idején 94 éves volt, akkor vitték el, Révész Fülöpnek hívták, Reisről magyarosított. Ő a nagymamám első unokatestvére volt, és ő írta le a családtörténetbe, hogy ilyen ekhós szekereken jöttek le. Állítólag az én őseim kékfestők voltak eredetileg Dolný Kubinban. De ez megint olyan, hogy nem tudom, csak ezt mondták. Úgy tudom, a dédapámnak már kocsmája volt Békéscsabán, ott van eltemetve Békéscsabán a zsidó temetőben. S bár most nem találtam meg a sírját, még emlékszem rá, hogy régen megvolt. És azt hiszem, az ükapám is ott volt eltemetve.

Tevan Adolf, a nagyapám 1854-ben született, és meghalt 1921-ben, a születésem előtt egy évvel. Békéscsabán született. Ő alapította a nyomdát. Sok mindennel foglalkozott, de ő még nem volt nyomdai szakember, csak megvette a nyomdát egy francia származású embertől, azt hiszem Le Page-nak hívták az illetőt. A családi legendárium szerint, mikor Erzsébet lánya 16 éves volt, elmentek valami bálba, és nagyapám ott találkozott ezzel a nyomdással, akitől aztán megvette a nyomdáját. Ez két elavult nyomdagépet jelentett. 1903-ban történt. Én nem is tudtam, hogy az melyik ház, de most, amikor a nyomda fennállásának századik évfordulóját ünnepelték,



megtudtam. A színház mellett volt a Fő utcán, ott volt egy könyvkereskedés, és mögötte volt a nyomda, primitív nyomdagépekkel kell elképzelni. De ő a legnagyobb fiát, Andort már tudatosan Bécsbe küldte a nyomdaipari főiskolára tanulni [1907–1910 között tanult Bécsben, nevéhez fűződik a Tevan-könyvtár megindítása, melyben kortárs hazai és külföldi irodalmi műveket jelentettek meg, valamint a Tevan Amatőrsorozat. – A szerk.]. Úgyhogy aztán ő fejlesztette naggyá, és ő volt a kiadó is. Az édesapám azt mondta, hogy a nagyapám nem tartotta semmilyen vonatkozásban a vallást, még csak a nagyünnepeken se mentek el templomba. Annyit tudok róla, hogy művelt, okos ember lehetett. Fennmaradtak levelek, amelyeket Margit lányának írt, az összes gyereket igyekezett valami felé terelni, leginkább mérnökök lettek, azt szerette. Mondta is, hogy ügyvédnek és újságíróknak ne menjetek. Ezt a kettőt kizárta, mert ugye ezek eléggé zsidó foglalkozások voltak. Hanem inkább az iparművészet felé terelte őket: két lány, Margit és Ilona iparművész volt. És a fiúk között kettő mérnök lett. A László, a legkisebb fia, aki később filozófus lett, nem tudott leérettségizni, mert az utolsó évben, akkor volt az 1919-es forradalom [lásd: Tanácsköztársaság], diákként valamiben részt vett, és kirúgták a gimnáziumból. Akkor elküldte az apja Németországba, hogy tanuljon valami szakmát. Dobozgyártást. Ott ismerte meg a feleségét, aki egy reichsdeutsch volt, azaz németországi német.

Apai nagymamám, Fischer Teréz 1863-ban született, és meghalt 1944-ben, Auschwitzban. Azt hiszem, ő is Békéscsabán született. A nagyapám állítólag filozófus hajlamú volt, olvasott, meg tulajdonképpen egy időben szikvízgyárunk volt, üzemük, és azt a nagymamám vezette a kilenc gyerek mellett. Ő foglalkozott még evvel is. Nagyapámról mindig az volt az elképzelésem, hogy ő nem ezen a világon élt két lábbal valahogy. Hát annyiban igen, hogy az egy jó lépése volt, hogy megvásárolta a nyomdát. És ezzel lehetőséget adott az egyik fiának meg az egész családnak.

Nagy házuk volt, ahol azért kilenc gyerek nevelődött. Rengeteg szoba volt. A folyosókról nyíltak. Mára teljesen lebontották, földszintes épület volt, aztán emeletráépítés volt, és hátul volt a nyomda. Volt egy kert, ahol mi, gyerekek szerettünk játszani. Kicsi, de nagyon bozótos, elhanyagolt volt, de nekünk ezért tetszett, nem kellett semmire vigyázni, lehetett mindent csinálni. Tulajdonképpen azért sokat jártam oda, mert nem is volt messze tőlünk. De többre nem emlékszem. Az édesapám mindig gúnyolódott az édesanyjával, a nagymamámmal, mert nagyon spórolós volt. Ő ahhoz szokott hozzá, hogy kilenc gyereket fel kell nevelni. Nem gyújtott be télen. Mindig azt mondta, hogy gyertya ég a kályhában, csak azért, hogy lássunk valamit. És hideg volt. Emlékszem, ha télen mentem hozzájuk, mindig hideg volt ott.

Az anyai nagyapám Deutsch Béla. Én úgy tudom, hogy 1850-ben született, Békésen [Békés – nagyközség volt, 1891-ben 25 100 főnyi lakossal. – A szerk.]. 86 éves volt, mikor meghalt 1936-ban. Békéscsabán a közraktárban volt valami tisztviselő. Kistisztviselő volt. Békésen éltek testvérei, de őket nem ismertem. A nagymamához én nagyon kötődtem. Náluk nevelkedtem sokáig, úgyhogy nagyon jó kapcsolatom volt vele. Reis Ninának hívják. Ilyen oroszos név. Született 1866-ban, és 1944-ben halt meg, utólag, pár éve tudtam meg, hogy ki se jutott Auschwitzba. A vonaton halt meg. A nagyanyám jól beszélt szlovákul. Ő három nyelven beszélt, ahogy az a Felvidéken szokás, németül, szlovákul és magyarul. Engem is meg akart tanítani szlovákul, de én haszontalan voltam. Az anyám szülei elég szegények voltak, és gondok között éltek. Kistisztviselő volt a nagypapa, és rengeteg helyen laktak Békéscsabán. Mindig más helyre költözködtek. Nem is volt saját házuk. Vidéken általában mindenkinek van egy háza, de nekik nem volt. A nagyanyám csinált mindent, sőt, olyanokra emlékszem, hogy kifejezetten szegények voltunk akkor, mert az én későbbi

osztálytársnőm, szegény, akit aztán szintén Auschwitzban meggyilkoltak, a felső lakásban lakott. Vidéken úgy van, hogy van egy utcára néző felső rész, és sokszor a telken belül volt egy másik ház, amit kiadtak. Na, a nagymamámék ott laktak együtt. És sokszor ezzel a volt osztálytársammal mi együtt játszottunk. Neki porcelánbabája volt, nekem pedig a nagymama egy olyan babát készített, amit gyújtósfából így összekötött és bebugyolált, aztán arcot rajzolt neki. De az neki jobban tetszett. Úgyhogy folyton el akarta kérni tőlem ezt a babát. Erre a történetre emlékszem.

Van egy megrendítő emlékem. A nagyapám öregkorára megvakult. A családban sajnos ez öröklődő dolog. Ez a glaukóma [zöldhályog], ma már tudják műteni, és az ember nem vakul meg. De azelőtt megvakultak, úgyhogy a nagyapámnak az édesanyja megvakult, azt én nem ismertem, Békésen lakott a gyerekeinél. Akkor megvakult a nagyapám is. Az édesanyámnak szintén volt ilyen rohama, de már akkor őt megműtötték Miskolcon. Úgyhogy ő is élete végéig jól látott ezzel a szemével. Akárcsak én. Sőt, én szemüveg nélkül tudok jól olvasni. Most arra emlékszem – nagyon megdöbbentő volt –, a nagyapám egyre rosszabbul látott, de ő elment segíteni édesapámnak az építkezéseken, amelyeket apám irányított. Szeretett volna valami hasznosat csinálni. Egyik nap, úgy novembertájt, más emberek hozták haza csuromvizesen. Mi közel laktunk a Köröshöz – élővízcsatorna, úgy hívták azt –, és ő rossz irányba ment. Mikor be kellett volna fordulnia, egyszerűen belépett a Körösbe, és elmerült. Kiabált, és az emberek mentek, és kimentették. Emlékszem, hogy borzasztó volt, mert tele volt ilyen őszi falevéllal, és vizesen – én még nem láttam így a nagyapámat. És akkor rájöttem, hogy ez egy komoly dolog már. Nyolcvanéves korában, amikor megvakult, vallásos lett. Nem érezte át ő ezt mélyen, kicsit az is volt benne, hogy ő nagyon szeretett engem, mert mikor az édesapám és édesanyám megházasodtak, apámnak nem volt még egyáltalán állása, akkor szerezte meg a diplomáját. És az anyám dolgozott, például elment Kassára házivarrónőnek. Na most ez alatt az idő alatt önáluk laktam, két-három éves koromig. Ők olyanok voltak, mint a szülők, és engem különösen szeretett. A másik unokái Temesvárott laktak, azokkal nem találkozott. Az öcsém meg még nagyon fiatal volt. És ő büszke volt arra, hogy engem bemutathat a templomban mint az unokáját. Erre emlékszem. Úgyhogy sokszor végiggondolom, hogy inkább ezért kért meg nagyobb ünnepeken, hogy kísérjem el. Kiskoromban ő vitt engem sétálni a Ligetbe, ide-oda, mesélt, és kapcsolatteremtés volt az is, hogy megkért engem, hogy kísérjem el őt a templomba. Ennyiből állt a vallásossága.

Apámék kilencen voltak. Gizella, 1884-ben született, és meghalt 1963-ban. A Flóra, 1888-ban született, ő 1944-ben, Auschwitzban halt meg. Az Andor, ő volt a nyomdász, 1889-ben született, 1955-ben halt meg. Őt is elvitték, de ő visszajött. Tevan Ferenc, ő villamosmérnök, 1891-ben született, és 1944-ben halt meg Mauthausenben. Aztán az édesapám jön, Tevan Rezső. Ilona 1896-ban született, és 1944-ben halt meg, de nem tudjuk, hol. [Tevan Ilona férje, Kolozsváry Sándor volt, a kor neves festőművésze, aki a Tevan-kiadások amatőr sorozatát illusztrálta. Őt a nyilasok gyilkolták meg. – A szerk.] Erzsébet 1899-ben született, és 1945-ben, itt, Budapesten a kórházban halt meg a deportálás következményeiben, miután visszajött. A Tevan Margit, ő az ötvös. 1901-ben született, és 1978-ban halt meg. És Tevan László, a filozófus, 1903-ban született, és 1943-ban halt meg a Donnál, a doni áttörésnél munkaszolgálatosként [lásd: Don-kanyar, a 2. magyar hadsereg pusztulása]. Semmi pontosat nem tudunk róla. Illetve az az igazság, hogy a László olyan értelemben is filozófus volt, hogy foglalkozott a vallással, a hindu vallással.

Apám, Tevan Rezső 1893-ban született Békéscsabán. Építésmérnök volt. Én is ezért lettem építésmérnök. Békéscsabán volt a Rudolf nevű reálgimnázium [lásd: gimnázium és egyéb

középiskolák], Rudolf trónörökösről nevezték el, most már Gyóni Gézáról van elnevezve. Ő a Csak egy éjszakára küldjétek el őket című versnek az írója. Felvilágosult békéscsabai költő volt, aki háborúellenes verseket írt. Többek között ez is az [Gyóni Géza (Gyón, 1884 – Krasnojarszk, 1917) – költő, újságíró. Békéscsabán végezte a középiskolát. 1914-től honvéd gyalogosként szolgált az I. világháborúban, 1915-ben orosz hadifogságba esett, ott halt meg. A háború kezdetén – a körülzárt Przemyśl várában – a háborút dicsőítő verseket írt, majd az átélt szenvedések hatására eljutott az öldöklés teljes elutasításáig. – A szerk.]. Apám ebben az iskolában végzett. Sokat nem tudok. Jó tanuló volt, azt tudom. És utána Budapestre ment, a Műegyetemre. Az egyetemen már egy haladó társaságba került be. Nyugatosok [lásd: „Nyugat”] közé. Volt egy íróbarátja is, Szántó György, akinek a Stradivari című könyvét én is olvastam, és aki a háborúban szerzett sebesülése miatt megvakult, és így lett építészből író [Szántó György (1893–1961) – művészi pályáját festőként kezdte, de egy első világháborús sebesülése miatt először az egyik, majd mindkét szemére megvakult. Főként történelmi és ifjúsági regényeket írt. – A szerk.]. Az első világháborúban a magyar-osztrák hadseregben szolgált [lásd: hadsereg az Osztrák–Magyar Monarchiában]. Érdekes módon megmaradt a háborús naplója. Még az egyetemi padból vitték be, a szigorlatát a háború után tette le, azt tudom. Egy tüdőlővést kapott Galíciában, súlyos tüdőlővése volt, ezért kapott egy vitézségi érmet, úgyhogy én akár egy mostani vitézi társaságnak is tagja lehetnék [Horthy Miklós kormányzó kezdeményezésére alapították 1920-ban a Vitézi rendet az I. világháborúban és a forradalmak alatt „a magyar állam védelmében kitűnt feddhetetlen honfitársak” jutalmazására. 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány feloszlatta, de 1991 óta bejegyzett társadalmi szervezet. – A szerk.]. Aztán 1919-ben, én azt hiszem, egyszerűen úgy került a Vörös Hadseregbe, hogy bent szolgált, és akkor oda vezényelték [A Magyar Vörös Hadseregről, a Tanácsköztársaság 1919. március 22. és augusztus 6. fennállt fegyveres erejéről van szó. Lásd még: Tanácsköztársaság. – A szerk.]. Az édesapám a biatorbágyi hidat őrizte. Ez volt a feladata. Emlékszem, hogy hazahozott egy csomó újságot, 1919-es újságokat. El akarta tenni. Sokáig, egész 1944-ig el voltak dugva. A szekrény felett volt egy rejtekhely. Itt voltak, nem ékszer volt benne, hanem ezek a baloldali újságok, amiket aztán 1944-ben elégettünk. Kár, mert érdekes anyag volt.

Édesanyám eredetileg Deutsch Mária. Mikor én születtem, akkor már ő Domokos Mária volt. Született 1892-ben, Békéscsabán. Varrónő volt. Varrodája is volt, nagyon híres, Békéscsabán. Anyám és a testvérei az első világháború után magyarosíthattak, a nagyapám az maradt Deutsch végig. József volt a legidősebb fiú, ügyvéd volt. Nem voltak gyerekei. 86 éves volt, amikor meghalt. Az Andor bácsival volt egyidős, 1889 a születése éve, és 1975-ben halhatott meg. Valamikor akkor. A Mihály, a második fiú meghalt az első világháborúban, Udinében [lásd: olasz front (1915–1918); isonzói harcok]. Ott is van eltemetve. Az első világháborúban még erre valahogy ügyeltek. Kórházban halt meg, maláriában [Malária (mocsárláz, váltóláz) – szúnyogok terjesztette, magas lázzal és hidegrázással járó járványos betegség. – A szerk.]. Az akkor elég gyakori volt. Egyébként gépészmérnök volt. Domokos Irén, a Pirka néni férjhez ment Romániába, az első világháború alatt ismerkedett meg a férjével, aki szász volt, romániai szász. Őket én ritkán láttam, mert Temesváron laktak, és akkoriban nem volt szokás így utazgatni. Talán két alkalommal jártunk náluk Temesváron, és nem is emlékszem, hogy ők voltak-e nálunk. Itt van a családban egy érdekes dolog, az ő gyerekei közül a nagyobbik, az nálam egy évvel volt fiatalabb, és úgy hírlett róla, de soha nem tudtuk meg biztosan, hogy mivel az apja német volt – akit én nagyon szerettem, nagyon rendes tanárember volt –, ő beállt SS-katonának. Szóval ilyen is volt. De ez nem volt biztos.

A nagybácsim [Domokos József], apám sógora, akivel jó barátságban volt, az is baloldali gondolkodású volt. Emigrálnia kellett Bécsbe, mert részt vett az 1919-es forradalomban [lásd: Tanácsköztársaság] Békéscsabán. Valami olyan beszédet tartott, amiért neki el kellett menekülnie. Utána ügyvéd volt, és kommunista elítélteket védett. Például ez egy olyan emlék bennem, hogy ott nyaralt nálunk, amikor a Sallait és Fürstöt kivégezték [A biatorbágyi viadukt felrobbantását (1931. szeptember 13.) követően a magyar kormány statáriumot léptetett életbe. A vétkeseket a kommunista mozgalomban keresték. Ekkor tartóztatták le az illegális kommunista párt vezetőit, Sallai Imrét és Fürst Sándort, akiket halálra ítélték és kivégeztek. – A szerk.]. És akkor tudom, hogy bezárkózott a szobájába, és borzasztóan odavolt. Én akkor lehettem olyan tíz éves. Ezek azért mind benne maradnak a gyereken, és emlékszik, amikor beszélnek erről. [Domokos Józsefről a következők olvashatók a „Magyar Életrajzi Lexikon”-ban: „Tagja volt a békéscsabai Nemzeti Tanácsnak (1918. nov.) és a helyi MSZDP vezetőségének, a Tanácsköztársaság idején a munkástanácsnak. 1920-ban Bécsbe emigrált. 1925-ben hazatért, 1927-től egyik alapítója, majd vezetőségi tagja volt a Szociáldemokrata Jogászok Szervezetének. A bíróság elé állított kommunisták és szocialisták védőügyvédje (1931–44). 1944-ben Mauthausenbe deportálták. Hazatérése után igazságügyi államtitkár, legfőbb államügyész; 1949-ben a Legfelsőbb Ügyészség vezetője lett. 1953. máj.-ban felmentését kérte; nyugdíjazták, majd 1954-ben visszahívták. 1954-től 1958-ig, nyugdíjazásáig a Legfelsőbb Bíróság elnöke. Szerepe volt az új igazságszolgáltatás kiépítésében, a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásában, a koncepciós perekben elítéltek rehabilitációjában. – A szerk.]

Apám szülei nem örültek az anyámnak, de nem anyagiak miatt. Általában nem szóltak az anyagiak miatt soha. Ez nem olyan család volt. Hogy nem tetszett, azt onnan tudom, hogy írt is egy levelet, nem tudom, hogy a nagyanyám vagy a nagyapám, a legfiatalabb nagynénémnek, a Tevan Margitnak, aki életben maradt. Annak írt egy levelet, amiben megírta, hogy a Rezső az nemigen jár haza este, hanem a Manyánál, az az én édesanyám volt, ott van. Ebből érződik, hogy nem örültek, de tulajdonképpen nem volt különösebb ellentét azért. Anyám és apám között egy szerelmi házasság volt, ami abból adódott, hogy mind a kettőnek a világnézete azonos volt. A nagybácsim is részt vett az 1919-es forradalomban [lásd: Tanácsköztársaság]. Az édesapám meg szintén.

Édesanyám nagyon jól megvolt az édesapámmal. Az anyámnak nagyon jó ízlése volt mint varrónőnek is, nagyon sokáig varrt nekem. Már mérnök voltam, meg felnőtt asszony, és még mindig ő varrta nekem a ruhákat, nem is tudtam eléggé megbecsülni. Mert egy időben nem is érdekelt a ruha. Szóval abszolút nem érdekelt a divat, ha varrt valamit az anyám, annak mindig az lett a vége, hogy a próbánál kaptam egy pofont. De tulajdonképpen most utólag nagyon hálás vagyok neki, mert mindig valahogy úgy előre megérezte a divatot, és mindig jó holmikat varrt nekem. Még ma is megvannak, olyanokat. Nagyon tehetséges volt, ha ma élne, akkor biztos, valahol nagymenő divattervező lenne. Jól rajzolt, 1919-ben egy rövid ideig a Berény Róbertnél tanult rajzolni [Berény Róbert (1887–1953), festő. Az első háború előtt az expresszionista Nyolcak csoportnak volt a tagja. A proletárdiktatúra „Fegyverbel!” című plakátjának alkotója. – A szerk.]. Anyám érdekes egyéniség volt, sajnos kevesebb jött ki belőle, mint amennyi benne volt. Mikor apám üzletportálokat tervezett, anyám tanácsot adott neki színekben, színösszetételben. Szóval, jó kapcsolatuk volt. Tulajdonképpen én egy harmonikus családban nőttem föl. Csak jót mondhatok. Sokat volt a konyhában, szeretett sütni.

A szüleim 1921 májusában házasodtak össze. Ez is egy érdekes történet. A rabbit, aki engem hittanra tanított – hittant kellett tanulni, nem lehetett hittan nélkül iskolába járni –, Silberfeld Jakabnak hívták, egy jóindulatú ember volt, szegény, ő is Auschwitzban pusztult el. Mindig bosszantottuk őt, nagyon rosszak voltunk hittanórán, és akkor nekem olyanokat mondott időnként, hogy maga nem is törvényes gyerek, mert a szülei nem esküdtek. Nem volt egyházi esküvő, csak egy egész egyszerű, és nem is voltak sokan, úgy tudom. Ők is már felvilágosultak voltak. Sőt, mint anyámtól később megtudtam, ők együtt éltek már előtte is. Én 1922-ben születtem, Békéscsabán, az öcsém, György később, ő 1927-ben.

Édesapám a háború előtt kezdte el az egyetemet, és utána fejezte be. Akkor már csak a szigorlat és a diploma hiányzott. Eleinte nem nagyon lehetett Békéscsabán, valamilyen üzemben dolgozott. De hogy hol? Azt tudom, hogy nehezen indult be. Először is, ő tervezni szeretett volna, mint ahogy én is. Neki aztán megadatott egy-két lehetőség, 1929-ben ő tervezte, Bauhaus stílusban, Békéscsabán a Zsidó Aggok Házát. Vidéken ez az első ilyen épület. Aztán még egy pár házat a Körös-parton. Ekkor már építkezési vállalkozást nyitott. Nem olyan egyszerű egy építkezési vállalkozás, mert ahhoz kell egy csomó minden. Állványok, ez-az, bár sok minden akkor azért mégsem kellett, mert építőipari gépek nem voltak. A betont nem betonkeverő keverte, meg semmilyen gép nem volt akkor még az építőiparban, de azért kellett hozzá valami alaptőke. És akkor volt a Klebelsberg Kunónak ez a vidéki iskolaprogramja. Az édesapám sorban nyerte el ezeket, mert akkor pályázni kellett kiírásokon, és különböző helyeken épített iskolát. Kivitelezett. Ezeket nem ő tervezte, ezek egyszerű, nagyon egyszerű iskolák voltak. Komádiban, Csabacsúdon, még egy pár név úgy felrémlik nekem. Akkoriban télen az építőiparban nem dolgoztak, és ő olyankor elutazott Németországba. Talán kétszer vagy háromszor, ahogy emlékszem, 1933-ig, amíg lehetőség volt. Tehát csak télen volt ott. Tulajdonképpen erről nem nagyon beszélt nekem, csak tudom, hogy szakmai dolgok miatt ment ki. Kapcsolatban volt azokkal, akik a Bauhaust létrehozták [Bauhaus – a weimari képzőművészeti akadémia és az iparművészeti iskola egyesítésével Walter Gropius által létrehozott művészeti főiskola. – A szerk.]. De én erről konkrétan azért nem tudok, hogy kikkel volt ott kapcsolatban. Az tény, hogy ez a weimari Németország volt, amit azért a szociáldemokrata párt vezetett, ez is őt erre lökte. [Az I. világháború után, 1919-ben Weimarban fogadták el a Német Köztársaság alkotmányát, ez volt a weimari köztársaság, amely 1933-ban Hitler hatalomra kerülésével szűnt meg. – A szerk.]

Mi elszakadtunk valahogy a zsidó hitközségtől. Volt egy közösségünk, amiben nem volt az fontos, hogy valaki zsidó-e vagy keresztény. De zömében azért zsidók voltak. Nem véletlen, hogy az én barátom is, az élettársam is zsidó volt. Ott találkoztam vele ebben a társaságban. Érdekes és jellemző a családra, hogy a hitközségben semmiféle szerepet nem töltöttek be, viszont a családhoz fűződik az Auróra-kör. Ez egy művelődési kör volt, amelyik kiállításokat rendezett a Munkácsy Múzeumban, meg főleg koncerteket. Lejött Bartók, Basilides Mária, nagy személyiségek jöttek le, és rendszeresen, minden hónapban volt egy koncert [Basilides Mária (1886–1946) – operaénekesnő (alt), 1915-től az Operaház tagja. Gyakran vállalta új művek bemutatását. Bartók Béla és Kodály Zoltán műveinek első, stílussteremtő előadója volt. – A szerk.]. Egyszer, emlékszem, még a Berlini Filharmonikusok is játszottak. Ebben benne volt a Flórának [Tevan Flóra, Tevan Rezső testvére, az interjúalany nagynénje. – A szerk.] a férje, Révész Sándor, az is Reis volt. Ő alapította ezt az Auróra-kört [1913-ban – A szerk.], Gizellának [Tevan Gizella, Tevan Rezső testvére, az interjúalany nagynénje. – A szerk.] a férjével, akit Südi Ernőnek hívtak. De az apám is részt vett benne, apám

zenekarban is játszott, hegedült.

Az az utca, ahol mi laktunk, az nem a városközpont volt, hanem inkább a város széle. Méghozzá Békéshez közel eső része. És tulajdonképpen a mi utcánkban – azt lehet mondani, hogy – a lakosság zöme szlovák volt. Úgyhogy ha én kimentem, ott szlovák beszédet hallottam, mindegyik szomszédunk beszélt szlovákul. De voltak olyan öreg nénik, akik nem is tudtak magyarul, csak szlovákul. Ugye ez volt az ő anyanyelvük, és így beszéltek meg a napi pletykákat. Sajnos, énram kevés ragadt ebből, csak amikor már később a Tátrába jártam, akkor éreztem, hogy kezd visszajönni, amit gyerekkoromban hallottam. Egyébként tényleg a lakosság zöme szlovák volt, és talán ennek is volt köszönhető, hogy 1944-ben a zsidókkal szemben sokkal toleránsabbak voltak, mint általában.

A lakásunk tulajdonképpen nagy lakás volt, a Tevan nagyapa vette egy szőlővel együtt, azért volt hozzá nagy telek. Az apám megvette ezt a többi testvértől. Egy darabig a Tevan Andorral megfélemlítve éltek ott. Nálunk minden nyáron építkezés volt, arra emlékszem. A legkülönbözőbb dolgokat kísérletezte ki az apám. Nem parkett volt, hanem linóleumpadló, meg mást, ami csak új anyag létezett, azt mind kipróbálta ebben a lakásban. Eleinte három szoba volt, egyet nem fűtöttünk télen, a nagyszobát, a nappalit. És tulajdonképpen két szobában laktunk akkor. Aztán az édesapám azt csinálta, hogy volt egy rész, ami alá volt pincézve, annak ugye magasabb volt a padlószintje pár lépcsővel. Kibontatta, és két hálófülkét csinált maguknak. Tehát az édesanyámnak és édesapámnak ott volt az alvószobája. Tulajdonképpen összesen így volt két hálófülke, az apámé az egész pici volt, az csak alvásra volt elég. Volt nekem egy szobám, az öcsémnek egy, és volt egy közös nappali. Aztán konyha és egy óriási kamra. Mutattam is az unokámnak, hogy régen vidéken ugye mindent tároltunk, mert messze volt az üzlet. Mi a városközponttól elég messze laktunk. Amikor elköltözött onnan a Tevan Andor, akkor azt a részt az apám berendezte építési irodának. Sőt nekem még elválasztott egy sötétkamrát, mikor tanultam fényképészetet. Ez egy régi, százéves vályogház volt, belül aztán egy modern ház lett, de kívül egy régi, hosszú, ilyen százéves parasztháznak nevezik az ilyet, és mivel vastag vályogfalai voltak, az édesapám mindenütt ilyen beépített szekrényeket tett. Ő tudatosan a Bauhaus iskola mellett állt. Ilyen építészeti lapok jártak nekünk, ilyen stílusban rendezte be a mi lakásunkat, és az az érdekes, hogy egy vidéki grófnő vásárolta meg a háború után, akinek a villáját szintén kifosztották, és nem volt semmije, és őneki jó volt az, hogy nem kell bútort venni, mert a szekrények ott vannak, és ezért ma is ugyanúgy megvan a házunk belseje. Volt fürdőszoba, de mivel nem volt vízvezeték Békéscsabán, egy ilyen motorral kellett felszivattyúzni a vizet egy kútból, amelyik kinn, a Körös partján volt. Bonyolult dolog volt, de ez nem iható víz volt. Az iható vizet az artézi kútról hordtuk két kannával. Kezdetben fatüzelésű sparhelt volt a konyhában, később vettek egy villanytűzhelyt, mikor én már nagylány voltam. Hűtőgép nem volt, akkoriban még az nem létezett, hanem olyan volt, hogy a jeget betettük, ha jött a jeges. Nálunk volt háztartási alkalmazott majdnem mindig. És még jött anyukámnak segíteni egy mosónő is hetenként, ahogy a József Attila leírja. Egyébként ez a mosónő a Kulich Gyulának az anyja volt. Kulich Gyulát kivégezték. Először is elvitték valamelyik táborba, nem tudom, hova, és kivégezték. Az édesanyja járt hozzánk, és az érdekesség az volt, hogy úgy tudtuk meg, hogy a nagybácsim [Azaz: Domokos József. – A szerk.] elmondta, mert ő meg védte Kulich Gyulát, amikor lefogták □Kulich Gyula (Békéscsaba, 1914 – Németország, 1945) – a kommunista ifjúsági mozgalom egyik vezetője, szabósegéd, a Kommunista Ifjúságunk Szövetségben (KIMSZ) tevékenykedett. 1944. novemberében Dachaubá hurcolták, ismeretlen

helyen halt meg. – A szerk.]. De nagyon jóban voltunk a felszabadulás után is ezzel az asszonnyal. Oda is költözött egy részébe a háznak. A háztartási alkalmazott nálunk nagyon megbecsült volt, mindenféle szempontból. Az édesanyám a lelkivilágukkal is törődött. Volt egy fiatal nő, Rózsának hívták, akinek gyereke született. De nem vette el a férfi, mert meghalt kint a fronton. És amíg terhes volt, az anyukám ott az utcában szerzett neki egy szobát. És ott én látogattam, vittem neki ennivalót. Tényleg, olyan emberséges módon bánt velük. Mikor Erdélyből jöttek, arra is emlékszem, azzal is jó kapcsolat volt.

Mikor édesapám az iskolákat építette, akkor még nem volt autóbuszjárat. Nehezen lehetett az építési helyszínre eljutni. Volt egy gazdag ortodox család, akiknek tervezett és fel is épített egy házat, autókereskedők voltak, Tótkomlóson cséplőgépet, traktort, ilyeneket árultak. Ötőlük vett egy Chevroletet. Még most is emlékszem rá, olyan volt, mint egy skatulya. Legtöbbször az apám vezette. Bár egy időben volt sofőr is, az is előttem van, az öcsém akkor egész kicsi lehetett, fürdették, és egyszer csak beállított ez a sofőr. Azt mondta az édesapámnak, mérnök úr, ne tessék megijedni, az autó egy hatméteres árok mélyén fekszik. Békésre mentek, de hogy tudta azon a rövid tíz kilométeren bevezetni az autót az árokba, azt nem tudom. Mikor jött a konjunktúra, a háború előtt [lásd: győri program], akkor kezdett érezhetően jobban menni az édesapámnak ilyen dolgokban is. Mikor a németek elvitték ezt az autót, már nem tudom, hány éves volt a háború idején, akkor az apám nagyon nevetett, azt mondta: „Na! Akkor már rosszul áll a szénájuk, ha ez az autó is kell nekik.”

Apám főleg első világháborús könyveket szeretett, de azért olvasott mást is. Nálunk megvolt az összes orosz realista. Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gogol, Turgenyev. Én, ha nem olvasom el fiatal koromban, akkor soha. Mert ma már nem biztos, hogy lenne türelmem egy „Háború és béké”-t végigolvasni. Vagy Dosztojevszkijnek a „Karamazov testvérek”-et. Zola is megvolt. Erre külön emlékszem, mert amikor a gettóba vittek minket, akkor a mi lakásunkba a békéscsabai Gestapofőnök költözött be. Persze nem olvasni. De állítólag az apám hegedűjével hegedült. Elég hülyék voltunk, mert hegedűje és egy brácsája is volt, mind a kettőt otthagytuk. A Gestapo helyi főnöke egy szlovák fiú volt, Laczó Andrásnak hívták, egy gazdálkodónak volt a fia, de már régen a német náci párthoz tartozott, annyira, hogy még a Horthyék sem szívesen vették, és el kellett menekülnie Németországba. Latz Henrikre németesítette a nevét. Az apja ott élt, és amikor mi visszaérkeztünk, és semmink nem volt, anyám azt mondta, hogy menjünk el, mert biztos ott van minden az apjánál, aminthogy ott meg is találtuk a villanytűzhelyünket meg mit tudom én, mit. De a könyveinkből egy csomót eltűzelt. Apámnak volt egy Zola-sorozata, aminek egy ilyen fém Zola-plakett volt a borítóján. Azelőtt volt ilyen, hogy fémmel kombinálták a kötéseket. Azt nem tudta elégetni a kemencéjében, így kibálta a lapokat belőle, és úgy égette el. A tetején láttam a könyvhalmaznak, itt van eldugva, a „Madame Curie” című könyv, a Curie írta az anyjáról, azt hiszem, a huszadik születésnapomra ezt vette nekem a barátom [Eve Curie: Madame Curie c. könyvéről van szó, melyet először a Révai jelentetett meg 1938-ban. – A szerk.]. Be is írtam a könyvbe. Ott akkor megtaláltam a halmazban. Nagyon kevés könyv maradt meg, nem volt érdemes kutatgatni, mert sáros volt, piszkos, ő nem is olvasásra használta.

Én nagyon szerettem Mikszáthot, azt a nagyanyámtól kaptam, az összes Mikszáthot. Eötvöst [József], azt is. Érdekes módon én Jókait soha nem szerettem. Most már inkább becsülöm. Most, hogy a Várkonyi filmeket rendezett belőle, valahogy érdekesebb. De akkoriban nem olvastam, csak a kötelező olvasmányt, ami az „Új földesúr” volt. Az új magyarok közül én nem ismertem Márait.

Nekünk nem volt Máraink. Adyt ismertük. Sőt, én megkaptam, szintén a páromtól az „Európai Költők Antológiájá”-t, amit Faludy György szerkesztett [1938-ban jelent meg a Cserépfalvinál. – A szerk.]. Most megjelent újból, de nekem a legelső kiadás van meg. Azt is úgy őrzöm. Az úgy maradt meg, hogy én nagyon szerettem ezeket a verseket, és odaadtam az egyik rokonomnak, hogy őrizze meg. A Veres Pétertől, Illyéstől falukutató munkákat olvastam. A „Puszták népé”-t. Akkor ott volt a „Viharsarok” Féjától, az érdekes volt. Ezeket megvették, és aztán én azt olvashattam, amit akartam. Nem mondták soha, hogy én ezt olvassam el. Egy nagy könyvtár volt, és nem volt se diszkó, se tévé, az ember sokat olvasott akkor. Talán annak volt előnye azért, hogy nem volt tévé. Én néha késő éjszakáig olvastam. Ma is emlékszem, hogy Tolsztojnak a „Feltámadás”-át éjszaka olvastam, és hogy a szüleim ne lássák, hogy ég a villany, a paplan alatt olvastam lámpával.

Ilyen zsidók voltunk mi: disznót vágtunk majdnem minden évben. Ott nevelkedtek, sőt volt egy disznó, amelyiket én etettem egy időben, nem akartam otthon lenni, amikor levágják. Egyszer az apám disznóvágás közben jött haza, és azt látta, hogy a rajztábláit arra használták, hogy a kolbászkészítéshez a húst meg a szalonnát azon vágták! Úgyhogy abból nagy ribillió lett, arra emlékszem. Akkoriban volt csirke, pulyka, egy nagy kert volt. Az anyám tartotta az állatokat. Libánk is volt, tömtem is libát, szegényt. Le kellett nyomni a kukoricát, akkor én nem éreztem, hogy ez kínzás. Ez nekem természetes volt. Otthon, magunk vágtuk le a szárnyast.

Édesapám szociáldemokrata [lásd: Szociáldemokrata Párt] volt, de nem nagyon vett úgy részt a politikában. Utólag tudtam meg, hogy szemináriumokat tartott néha. Bent is van egy könyvben. Erről ő nem beszélt nekem, nem volt olyan. Annyiból tudtam erről, hogy mikor választások voltak, akkor ő segített. Ilyen is volt, hogy például aki később megyei párttitkár lett, azt mindig lefogták választások előtt, és egyszer, emlékszem, hogy nálunk aludt vagy nálunk bújt [A rendőrség a választások előtt gyakran lefogta az ismert kommunista vezetőket, akárcsak a szélsőjobboldali pártok képviselőit. – A szerk.]. De mindig a másik párt jött be, nem jött be a szociáldemokrata. Két újságot járattunk, a „Népszavá”-t és a „Magyar Nemzet”-et. A „Magyar Nemzet” nagyon jó volt.

A családom nagyon politikus volt. Mondtam, hogy az anyámék is így kerültek össze. Ha lejött a nagybácsim hozzánk Budapestről karácsonyi ünnepre, csak politikáról volt szó. Szokták kérdezni, hogy miért vagyok én ennyire érzékeny politikai dolgokra még ma is. Így nevelődtem gyerekkorom óta. Én tudtam, hogy mik történnek Németországban Hitler uralomra jutása után. Mindenről azonnal értesültünk. Az újvidéki vérengzésről is. Inkább csak ilyen apró dolgok vannak bennem, ami egy gyereket megragad. Biztosan nem akarták a felnőttek, hogy halljam, de én füleltem ott. Hogyan kínoztak meg embereket például, ilyen eszembe jut. Még a kínzás módja is, hogy hashajtót adtak be, és le és fel kellett járkálnia. Van egy Fellini-film, ahol egy szociáldemokratát a Mussolini emberei megkínóznak ugyanilyen módszerrel. Nem tudom mi a film címe, most nem jut eszembe!

A Klebelsberg Kunó egyszer járt Békéscsabán, amikor a leánylíceumot felavatták, mert az is többek között neki köszönhető. Előtte nem volt leánygimnázium [lásd: leányiskolák]. Én akkor még egy magániskolába jártam. Kerti iskolának hívták [„Kerti iskola” elnevezéssel működött a környéken – Újszegeden – egy iskolakísérlet, de az 1936-ban indult, itt nem erről van szó. – A szerk.]. Móra Ferenc támogatta erősen ezt az iskolát. Az ő tankönyvéből tanultunk, ami akkor nagy szó volt, mert színes volt, és a Móra-féle mesék voltak benne. Odajött a Klebelsberg Kunó, aki helytelenítette ezt az iskolát, már csak a szabad, liberális felfogása miatt is. De kíváncsi volt, hogy mit tudnak a gyerekek, és megkérdezte, hogy ki tud valami szavalatot. Én akkor első elemista voltam, és

jelentkeztem, elszavaltam „A cinege cipőjé”-t. Móra Ferencnek van ez a nagyon szép verse. A szüleim mondták, hogy a Klebelsberg Kunó nagyon unta, mert egy kicsit hosszú volt, de én nem voltam hajlandó abbahagyni, végigmondtam a verset. Ez lehetett 1928-ban, hat éves lehettem. A haladó gondolkodású emberek gyerekei jártak ide. Például a Becsei nevű főorvosnak a fia is oda járt. Az első évfolyamban ketten voltunk akkor. Egy tanítónő volt, nekünk adott valami foglalkozást, és addig a többieknek magyarázott. Összevont évfolyamok voltak. Kis létszámú iskola volt. Fiúk-lányok, mindenki együtt voltunk. Az én osztálytársnőm később pedagógus lett. Most, amikor a hatvanéves érettségi találkozó volt – később a líceumba is együtt jártunk –, akkor én megkérdeztem őt, hogy mi volt az oka, hogy oda íratta az édesapja. Azt mondta, hogy ők nem szerették azt a gondolkodásmódot, ami akkor a Horthy-rendszerben eluralkodott. Az anyja egy festői ambíciókkal megáldott, kicsit művészlélek volt, és ez volt az oka. Ő keresztény lány volt. Volt később a líceumban egy nagyon jó fizikatanárnőnk, egy szerencsétlen, púpos, csúnya, vörös nő volt. Egy zsidó nő, aki Pestről Békéscsabára jött tanítani. 1944-ben elvitték, de előtte náluk lakott. Ők adtak ki neki szobát, szóval a gondolkodása az egész családnak nyilván ilyen volt.

Volt zsidó iskola Békéscsabán. Hogy miért nem íratlak oda? Mert vallási iskola volt. Az öcsém, mikor megszűnt ez a Kerti iskola, akkor oda járt. Ő talán két évet járt a Kerti iskolába, és utána a zsidó iskolába ment.

Én 1933-tól 1940-ig jártam a líceumba [lásd: leányiskolák], ott érettségiztem. Megpróbáltam a műszaki egyetemre, beadtam, visszautasítottak. Nagyon édes volt a portás, amikor visszaadta az érettségi indexemet, azt mondta: „Jaj, de kár, hogy nem vették fel, mert egy bolgár nőt fölvettek, és nem lett volna egyedül.” Ő nem tudta, hogy én zsidó is vagyok, csak azt, hogy nő, mert nőket is csak bizonyos százalékban vettek föl [Tevan Zsófiát valóban kettős diszkrimináció érte: zsidó származása mellett nő mivolta is hátráltatta tanulmányában. Nők először csak az I. világháborút követő néhány évben folytathattak mérnöki tanulmányokat: azoknak a nőknek, akik az 1918/19-es forradalmak idején felvételt nyertek a műszaki egyetemre, engedélyezték tanulmányaik befejezését. 1927-ben azonban rendelet született, amely szerint nők nem folytathattak mérnöki, gépészmérnöki és vegyészmérnöki tanulmányokat a budapesti műegyetemen, de az Építészmérnöki Karra a hallgatók összes számának 5%-a erejéig vehettek fel nőket, ha nem volt elég férfi jelentkező. – A szerk.]. Aztán beadtam a Thököly úti Felső Építőipari Iskolába, most is létezik egy ilyen iskola [Eötvös József, majd Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter munkássága nyomán alakult meg 1879-ben a középipartanoda, építészeti, gépészeti és vegyészeti szakcsoporttal. Az építészeti szakosztály építőmestereket, pallérokat és önálló munkára képes szakembereket képzett. 1898-ban a Középipartanodából kivált a Budapesti Magyar Királyi Állami Felső(építő) Ipariskola (1901-től a Thököly úton működött). 1949-ben alakult az Ybl Miklós Építőipari Technikum, az 1963/64-es tanévtől kezdődően épült ki az érettségire alapozó, hároméves képzési idejű Felsőfokú Építőipari Technikum, melyet változatlan képzési céllal és rendszerrel 1972-ben főiskolai rangra emeltek, Ybl Miklós Építőipari Műszaki Főiskola névvel. – A szerk.]. Oda se vettek föl. Én ezt mind tudtam, csak végigpróbáltam. És akkor elmentem fényképészetet tanulni, le is vizsgáztam, fényképészegéd lettem. Ezt a szakmát tanultam ki.

Az életemben nekem nagyon fontos, hogy ebben az időben volt egy élettársam Békéscsabán, egy szintén mérnök, Braun László. Nem fejezte be Brünnben a tanulmányait, mert a németek akkor jöttek be □Hitler nyomására a nagyhatalmak müncheni konferenciája 1938. szeptember 30-án Németországnak ítélte Csehszlovákia területét, ami a csehszlovák állam felbomlásához

vezetett, és 1939. március 16-án a németek a maradék cseh államot is megszállták. Lásd még: Első Csehszlovák Köztársaság – A szerk.]. Ő egy ortodox zsidó családból származó fiatalember volt. Tulajdonképpen nagyon jó kapcsolat alakult ki közöttünk mindenféleképpen. Boldog négy évet voltunk úgy, hogy nem volt közös lakásunk, de az én szüleim tudták, és ezért lehetőséget adtak arra, hogy..., szóval úgy, ahogy ma a fiatalok. De akkoriban az nem volt szokás. Úgyhogy az egy nagyon merész lépés volt mind a kettőnkől, de mi vállaltuk egymást. Nem volt neki keresete. Rádiószerelést tanult, egy darabig dolgozott, de 1943-ban behívták, és mint munkaszolgálatos halt meg. Én nagyon sokáig vártam vissza, és azért is, még az egyetemi éveim alatt is, azért is nem kötöttem sokáig házasságot. Még voltak mindig, akik még később jöttek vissza.

Nyaralni mindig ugyanoda jártunk, a két Körös, a Fehér- és Fekete-Körös összefolyásához, ahol a család több tagjának meg ennek a társaságnak, ami összefogott minket, az apám épített föl ilyen vert vályogból egy hosszú házat, amiben mindenkinek volt egy szobája. Ott nagyon jól éreztük magunkat. Érdekes, hogy ismert emberek is jártak oda le, Budapestről. Mert tudták, hogy ilyen haladó szellemű társaság. Itt azért zömében zsidók voltak együtt. Azok már olyan idők is voltak, hogy nem szívesen fogadtak zsidókat sehol. Tábortűz volt, énekelgettünk, szóval ezek nagyon jó emlékeink voltak. Amikor esős idő volt, akkor bementünk, barkochbáztunk, meg nem tudom, mindenféle játékot játszottunk. Ott ismerkedtem meg az élettársammal is.

Tánciskolába akkor jártam, azt hiszem, amikor már felsős voltam a líceumban. A tánciskola ott volt a tornateremben. Én egy nagyon kis növésű és vézna lány voltam, sokáig nem néztek nőnek, és ez nekem nagyon fájt is, mert a többieknek már udvaroltak. Sokszor nem is kértek fel táncolni. Aztán volt a tánciskolában az egyik osztálytársamnak a bátyja, aki szintén kis növésű fiú volt, és az mégis felkért táncolni, és haza is kísért, akkor az nagyon jó dolog volt. Lehettem olyan 14-15 éves. Mozi volt, de nem volt szabad járni. Engedélyt kellett kérni az osztályfőnöktől, aki egy kiugrott apáca volt. A „Halálos tavasz”-hoz nem mertünk engedélyt kérni, az egyik osztálytársnőmmel úgy mentünk el, hogy az első sorba vettünk jegyet, hogy ne lássanak meg [A „Halálos tavasz” 1939-ben készült Zilahy Lajos regénye nyomán Kalmár László rendezésében Karády Katalinnal a női főszerepben. – A szerk.]. És így néztük végig a filmet a Csaba moziban, erre emlékszem. Otthon volt rádiónk. Mikortól, nem tudom. De mikor már nagyobb lány lettem, akkor elég jó rádiónk volt, tudtuk fogni Londont meg Moszkvát is, ami akkor lényeges volt, hogy ezeket hallgassuk [Mindkét helyen voltak magyar adások: a hitleri propagandát ellensúlyozta a BBC többnyelvű – és a célterületeken általában betiltott – világszolgálat (World Service). A magyar nyelvű adás a második világháború kitörése után 4 nappal szólalt meg először. Moszkvában 1941. szeptember 29-én kezdte meg adását a Kossuth Rádió, a KMP Külföldi Bizottsága által, a szovjet kormány támogatásával szervezett titkos, klandesztin adó. Az antifasiszta, háborúellenes adó egy ideig Baskíria fővárosából, Ufából szólt (mellette működött még a Moszkvai Rádió magyar adása is). 1942-től ismét Moszkvából ment az adás, 1945. április 4-i megszűnéséig. – A szerk.]. Ami nekem jó volt, hogy én szerettem a komolyzenét, és sokszor hallgattam a rádióban, amikor ilyen volt. Én nem éreztem unalmasnak a gyerekkoromat, különösen azért, mert tizenhét éves voltam, amikor összeismerkedtem az élettársammal, és akkor aztán együtt jártunk mindenhova.

Mikor először voltam a templomban, féltem. Megmondom, hogy mitől. A Tórát becsavarták, és végigvitték, és meg kellett csókolnia mindenkinek. Amikor ott közelítettek, borzasztóan féltem. Valahogy az volt az érzésem, hogy abban biztosan van valami. Egyébként is én egy nagyon félős valaki voltam, azt hittem, hogy abban valami halott vagy nem tudom, mi van. Úgyhogy inkább csak

félelem töltött el. Ráadásul megengedték, hogy én a férfiak között üljek, pedig azt nem lett volna szabad. De én még kislány voltam akkor, nyolc éves lehettem, ez akkor volt, amikor a nagyapámat kísérgettem. Csak a nagyünnepeken mentünk. Hanuka ünnepre emlékszem. Nem kapott meg engem ez az egész. Csak a zászlókra emlékszem, fehér-kék zászlókra. De ez is csak most beugrott. Mert egyébként nem emlékszem. Azért nagy szomorúsággal töltött el, amikor a második férjemmel voltunk lenn, Békéscsabán, és meg akartam mutatni a templomot. Nem találtam. Nem azért, mert én nem találtam, hanem mert átalakították. Bútorraktár lett belőle. Pedig egy szép templom volt. Olyan mór stílusban. Ott egy nagyon vonalas pártvezetés volt.

Az élettársam, Braun László vallásos ortodox családból származott. Amikor bemutatott a szüleinek, meghívtak egy ilyen, azt hiszem, széderestre, ahol halat esznek [A széderestén nem esznek halat, halat (gefilte fis) a péntek esti vacsorán szokás fogyasztani. Lásd még: halételek; szombat. – A szerk.]. Nagyon kellemes volt, csak tudom, hogy ott is, egyik gyerek sem volt már vallásos. Négy testvér volt, kettő maradt életben, ma már csak egy él, azzal tartom is a kapcsolatot. Ő volt a legfiatalabb, és neki kellett csinálni azt, mikor a legkisebb gyerek felteszi a kérdéseket, és akkor válaszolnak. [lásd: má nistáná] Ott egy ilyen hagyományos esten [azaz széderestén] vettem részt. Ez is csak nekem annyiból volt érdekes, hogy az élettársamnak a szüleit és a családját megismertem [A Braun családról szól a „Mozgó Világ” folyóirat 2000. szeptemberi számában „Braun-malom” címmel megjelent interjú, amelyet Vágréti László az egyik Braun testvérral készített. – A szerk.]. Őt se kötötte semmi a valláshoz.

A családuk egyáltalán nem volt vallásos. Ilyen asszimilálódó család volt. Már a Tevan nagyapám se tartotta a vallását. De a dédnagyapám, Tevan József az még vallásos volt. És az meg is rőtta a fiát, hogy meglátod, te csak a vallásnak azt a részét nem tartod be, hogy kóser koszt, de a te gyerekeid azok már gajokhoz fognak menni. Ez meg is történt.

Az édesapám, ugye, sok mindenkinek épített, ortodox zsidóknak is, ha kérték valamire. Az egyik ilyen megrendelője szemrehányást tett neki, hogy láttuk a maga lányát biciklizni Jom Kipurkor – az a böjtnap –, ott biciklizett nem messze a templomunktól. Mert a zsidó templom meg az ortodox templom egymással szemben volt. És erre mondta az édesapám, hogy igen, nagyon nagy bűn, amit csinált a lányom, de hát aki látta, az is bűnt követett el vele, mert bent kellett volna lennie a templomban egész nap. Mindig kifogta, ha ilyen szemrehányásokat kapott.

Az ortodox templom elég nagy volt, az egy nagy hitközség volt. Emlékszem, hogy volt egy nagyon gazdag ortodox család, már nem tudom, mivel foglalkoztak Apám valamit épített nekik, és akkor bemutatta az ő könyvtárát ez az ortodox ember, nagyon szép Hagada- gyűjteménye volt. Apám azt mondta, elvisz engem, mert érdemes megnézni. De nem figyelmeztetett előre, hogy ne nyújtsak kezet. Egy nagyon kellemetlen szituáció jött létre. Ez egy nagyon szép ember volt. Úgy nézett ki, mint egy Jézus! Szakállas, magas, nálam nem sokkal idősebb férfi volt, és én nyújtottam a kezemet, mert édesapám bemutatott, hogy a lányom, és ő így hátra tette a kezét. Zavartan néztem az apámra, akivel jól megértettük egymást, egy szemvillantása volt, és utána elmondta, hogy nem tudhatja, mikor vagy te tisztátalan. Úgyhogy ezek voltak azok a dolgok, amik számomra inkább nevetségesek voltak. Ez az ősi dolgokhoz való ragaszkodás.

Az ünnepeket nem tartottuk. Sőt a Südi család, a legidősebb Tevan lánynak a családja, azok karácsonyt tartottak. És nekem annyira megtetszett a karácsonyfa, hogy rossz néven vettem, hogy nálunk nincs karácsonyfa. Amikor nagylány lettem, olyan tíz éves lehettem, akkor én csináltam

karácsonyfát! De anyám nem szerette, mindig azt mondta, hogy hagyd azt a német ünnepséget! De nem azért, mert vallásos volt, hanem mert..., szóval azt mondta, egy zsidó azért ne állítson karácsonyfát! De én fölállítottam, feldíszítettem egy karácsonyfát. És végül a szüleim ezt tolerálták, akkor már ajándékozás is volt. Persze nem olyan nagy ajándékok, mint ma. Hát én borzasztó boldog voltam, mert egyik alkalommal édesapámtól egy kétkötetes, akkor nagyon jó művészettörténet-könyvet kaptam. Baráth-Takács, azt hiszem, ez volt a szerzőpáros. És azóta tartottuk a karácsonyt.

A keresztény húsvétot is megtartottuk. Én vártam a locsolókat. Már mondtam, hogy egy nagyon vézna, kis sovány lány voltam, és későn fejlődtem. Mindig két vagy három évvel fiatalabbnak néztek. És nekem nagyon fontos volt az, hogy jöjjenek locsolók. Különösen anyám barátnőjének a fiát vártam volna. Egy jóképű fiú volt. Nem is tudom, hogy a végén eljött-e vagy sem, egy vagy két locsoló jött el. De én azért készültem, nagyon szerettem a tojásfestést. Volt az a Malonyay-féle magyar művészet, főleg Erdéllyel foglalkozott, és abból vettem a mintákat [Malonyay Dezső (1866–1916) író, művészettörténész ötkötetes munkájáról (A magyar Nép Művészete, I–V., Bp., 1907–1922) van szó, amelynek I. kötete „A kalotaszegi magyar nép művészete”, II. kötete „A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete” címet viseli. – A szerk.]. Ha nem is a legszebb dolog, mert volt úgy, hogy megfestettem a tojást, és a minta az így ki volt kaparva, de azért elég jól sikerültek. Úgyhogy ennyi volt a húsvét.

Az antiszemitizmus nem volt jellemző Békéscsabán. Biztos volt, de nem volt jellemző [Randolph L. Braham – hivatkozva Lévai Jenő „Szürke könyv”-ére – a következőt írja: „A német megszállás előtt a helyi hatóságok és a zsidó közösség közti viszony nyilván egész jó volt, mert a polgármestert, dr. Jánossy Gyulát és néhány rendőrtisztet ... Ferenczy azzal vádolta, hogy védik a zsidóság érdekeit” (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, 54. oldal). – A szerk.]. Azt tudom, hogy édesapám, akinek versenytárgyalásokon kellett részt vennie, hogy egy-egy munkát megnyerjen, mint zsidó vállalkozó hátrányos helyzetben volt, pláne az első zsidótörvény után, de már az előtt is [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Ezt beszélgetésekből tudom, amit egy gyerek hall a szülők közötti beszélgetésből.

Egyértelműen azért nem mondanám ki, hogy a szlovákok között nem volt antiszemitizmus. Itt van például az a Latz Henrik, akiről beszéltem. Aztán az osztályfőnököm a líceumban tényleg egy jó tanárnő volt, nem volt kifogásom ellene, de egy buta pedagógus volt, egy kiugrott apáca, és ővele fordult elő az, hogy engem látott zsidó fiúkkal sétálni a korzón, Békéscsabán. És másnap felhívott, nem felelni, csak egyszerűen leszidott, hogy „taknyos zsidó kölykökkel sétál az utcán!”. Nagyon föl voltam háborodva ezen. De nem szólhattam semmit, ez 1939-ben volt. És fel se hívott felelni engem, csak a végén. Az a szerencse, hogy magyart tanított, magyar irodalmat, én meg szerettem és tudtam. Az egész osztály akkor nekem drukkolt, hogy sikerüljön az a magyar felelet. Szóval volt antiszemitizmus, de nem olyan mérvű, mint más városokban, mert Békéscsaba szlovák város volt, és a békéscsabai szlovákok azért megértők voltak.

Az Anschluss idején már nagyobb voltam. És jobban kapcsoltam az ilyenekre. Akkor merült fel az, hogy menjünk-e ki Magyarországról. Apám felvetette, hogy Angliába lehetne menni. De annyira rögtön tiltakoztam, annyira úgy éreztem, hogy én magyar vagyok, nem tudnék egy más kultúrába beilleszkedni. Néha még lelkiismeret-furdalásom van most is, de nyilván nem csak azért nem mentek ki, sok minden oka lehetett annak. De el is vetették ezt a kérdést, többet nem merült föl.

Apám is, anyám is, mindenki állandóan politizált. És engem is bevontak ebbe. Úgyhogy mindenről tudtam. Talán annak is köszönhető, hogy én végül úgy határoztam, hogy megszököm a gettóból, mert ezeket a dolgokat sokkal inkább felfogtam, mint a velem egyidős lányok meg fiúk. Én emlékszem, mikor 1939-ben lerohanták Lengyelországot, akkor már én együtt jártam azzal az én nagy szerelmemmel, és a nagytemplom előtt mentünk. És ami egyáltalán soha nem volt szokásom, mert nem egy olyan ember vagyok, aki ki tudja mutatni az érzelmeit, de sírva fakadtam. Azt mondtam, hogy ez borzasztó, és hidd el, ennek a végét mi nem fogjuk megélni! Éreztem és tudtam, hogy ez nagyon súlyos dolog, ami most történik. Valamire emlékszem még. Az újvidéki vérengzésre. Akkor otthon volt az édesapám, mert egy menekült jött hozzánk, tőle tudtuk meg először, hogy mi történt, mert a magyar újságok nem írtak róla.

Egyáltalán nem örültem a visszacsatolásoknak [lásd: első bécsi döntés; Kárpátalja megszállása; második bécsi döntés]. Azért elég furcsa az én viszonyom az egész Trianonhoz [lásd: trianoni békeszerződés], mert azért a legtöbb osztálytársnőm, még a zsidók is olyan nagyon komolyan vették azt, hogy mindennap mi úgy kezdtük a napot, hogy „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek Magyarország feltámadásában” [lásd: „Magyar Hiszekegy”]. Énnekem egyáltalán nem volt ilyen élményem. Először is, az unokatestvéreim Temesvárott éltek, a nagynéném egy szász embernek volt a felesége, aki egy nagyon rendes tanárember volt. Nagyon ritkán mentünk hozzájuk, talán két alkalomra emlékszem, pedig nem volt Temesvár messze Békéscsabától. De valahogy akkor nem volt szokás az utazás. De én nem éreztem semmiféle gyűlöletet, se románokkal, se szlovákokkal szemben. Nem örültem a bécsi döntésnek, mert nem érdekelt a Horthy Magyarország. Nem tudtam azonosulni azzal a rendszerrel. Úgyhogy nem volt bennem egy csöppnyi nacionalizmus sem, és ez megmaradt egész életemben. Ma is gyűlöletes számomra a nacionalizmus minden formája. Például utoljára most, egy nagyon jó barátnőm, aki osztálytársnőm is volt ott, Békéscsabán, az nagyon rosszalotta, hogy én Jordániába megyek zsidó létemre. Mondtam neki, micsoda hülyeség! Én azért megyek, mert ott meg akarom nézni főleg ezt a Petrát, meg van egy pár dolog, ami érdekel [A jordániai Petra a nabateusok királyságának fővárosa, melyet 4000 évvel ezelőtt egy nehezen megközelíthető szurdokban a sziklákba faragtak. – A szerk.]. Szóval, én nem érzem azt, hogy azért, mert valaki arab, azt gyűlölni kell. És semmi ilyen gyűlölet soha nem volt bennem. A románok ellen meg pláne, mert az unokatestvéreim román állampolgárok voltak, az más, hogy Ceaușescuról megvolt a véleményem. Egyébként, mondom, semmiféle rossz érzés soha nem volt bennem. Senkivel szemben, azért, mert arab meg román meg szlovák. Szlovák környezetben nőttem föl.

Eljöttem érettségi után Budapestre, és el akartam helyezkedni mint fényképészsegéd. A szerződést majdnem aláírtuk a Fotó Angelónál, egy híres fényképész volt [Angelo (Funk Pál, 1894–1974) fényképész és fotóművész, fotóművészeti szakíró, fotói 1920-tól szerepeltek a hazai és nemzetközi kiállításokon. – A szerk.]. A vallást is be kellett írni. Sajnos, egész megdöbben: „Akkor nem tudom alkalmazni!” – mondta. 1940-ben érettségiztem, ez 1941-ben vagy 1942-ben volt. Utána visszamentem Békéscsabára.

Egymás után jöttek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Egyre jobban megfosztottak mindentől, szép lassan. A rádiókat elvitték [Csak a német megszállás után, a Sztójay-kormány rendelete értelmében kellett beszolgáltatniuk a zsidóknak a rádióikat, 1944-ben. – A szerk.]. De én tulajdonképpen még akkor nem is éreztem olyan nagyon meg, mert nem is tudom pontosan, hogy mi volt az első meg a második zsidótörvényben. Érdekes, hogy annak ellenére,

hogy én elmondtam, hogy soha vallásosak nem voltunk, eszünkbe nem jutott, hogy kitérjünk, hogy így meneküljünk meg. Nem! Mintha ez nem is lett volna téma. Szóval zsidónak vallottuk magunkat, és a nürnbergi törvények szerint természetesen zsidók voltunk. De nem emlékszem már rájuk. Ilyen szempontból nem érintett. Akkor érintett minket, amikor apámat behívták munkaszolgálatra, többször is 1943-tól. Ez teljesen váratlan dolog volt. Tudom, hogy Munkácson, a Felvidéken volt munkaszolgálatban, már a visszakapott területeken [lásd: Kárpátalja megszállása]. Ott volt valahol munkaszolgálatos, a Kárpátokban, utat építettek, de egy rövid ideig. Aztán hazajött, aztán volt, hogy újból behívták. Ott fosztották meg a rangjától, az első világháborúban főhadnagy volt. Nagyon jó humorérzéke volt az édesapámnak, és csak nevetni tudott. Nem érdekelte, hogy megfosztották a rangjától. Apám háborúellenes volt. Nekem olyan könyveket adott kezembe, mint a Remarque könyvét, a „Nyugaton a helyzet változatlan”-t. Aztán kaptam egy könyvet egyszer tőle Bécsből, amire én nagyon büszke voltam, mert több oldala hiányzott, ki volt cenzúrázva. Nem tudom már, mi volt a címe. Háborúellenes volt, azt tudom, erősen háborúellenes, és azzal foglalkozott, hogy hány millió ember halt meg az első világháborúban. Szóval, az édesapám következetesen a háború ellen volt. Abszolút nem érdekelte őt, hogy neki vitézségi érme van. Életvidám és nagyon jó humorú ember volt. Tudom, hogy egyszer, amikor hazaengedték a munkaszolgálatból, akkor úgy kaptuk a sürgönyt, hogy az volt aláírva: Svejks. Mert egyik kedvenc olvasmánya volt a Svejks.

Mivel apámat már behívták elég gyakran, én vezettem az építési vállalatot. Annak ellenére, hogy nem értettem semennyit hozzá. Nagyon nehéz volt, mert sokszor bérfizetéskor nem volt miből fizetni. És néha elsírtam magam, ezek komoly nehézségek voltak. De hát azért végigcsináltuk. Viszont az a jó származott belőle, hogy mivel az édesapámnak valamelyik bankkal kellett kapcsolata legyen, a Magyar-Olasz Bankkal voltunk szerződésben, ott ismertek minket. Mikor bevitték minket a gettóba – énnekem volt gyakorlati érzékem, édesanyám az nem volt ilyen, nem is intézett ő soha ilyen dolgokat –, én bementem a bankba, és úgy emlékszem, hogy 11 ezer pengőt vettem föl hitelbe, ami nagyon nagy pénz volt. Tudtam, ha meg akarunk szökni, nekünk fog kelleni a pénz. És olyan rendesek voltak, annak ellenére, hogy tudták már akkor, hogy a gettóban lakunk, ideadták a 11 ezret. Anyám valami tíz tojással fizette ki a háború után ezt a hitelt!

Állandóan hallgattuk a Moszkvát és az angol rádiót, ez a kettő volt, amit hallgattunk. És azokból értesültünk azért a háborús hírekről. És pont 1943-ban volt, hogy elvitték az én élettársamat, Braun Lászlót. Püspökladány felé vagonírozták be őket 1943 januárjában, amikor volt a doni áttörés [lásd: Don-kanyar]. Akkor én odamentem búcsúztatni, és arra akartam rábeszélni, hogy szökjünk meg. Ő azt mondta, hogy ez már nem tarthat soká, mert olyan vereséget szenvedtek a németek. És ebben sajnos nekem lett igazam, mert még elhúzódott annyira hosszan, hogy még megölhettek sok mindenkit a szeretteink közül. Ő hazaküldte nekem egy keretlegénnyel az általa írt naplót. Ez egy rendes keretlegény volt, volt azokban is rendes. Ajtós faluban lakott, amit Dürerről neveztek el, ott Gyula mellett, oda kellett mennem [Tevan Zsófia arra utal, hogy Albrecht Dürer apja, id. Albert Dürer a Gyulához tartozó Ajtós pusztán született, és innen vándorolt ki Nürnbergbe. – A szerk.]. Meg csomagot is küldtem, amit átadott neki. Megírta, hogy megkapta. De ők nagyon nehéz helyzetben voltak. 1943-ban a doni áttörés után vitték ki őket az országból, és átadták a német parancsnokságnak. Úgyhogy német SS-őrök voltak, akik vigyáztak rájuk, és a szmolenszki erdőben tőzeget kellett kitermelniük. Később átkerültek magyar parancsnokság alá, és akkor tudtunk levelezni, illetve akkor küldte el a naplóját. A naplójában tulajdonképpen nagyon kevés a személyes dolog, de érdekes részletek vannak. Nem tudom ma már elolvasni. Nagyítóval is

próbáltam. Tulajdonképpen akkor már állandó kapcsolatot tudtam tartani vele. Levelek is vannak tőle. Aztán valahol eltűnt az egész század. Nem is tudom, mi történhetett velük Valahol a Pripjaty-mocsaroknál, ahol most a csernobili erőmű van, ott tűntek el. Az utolsó levelet onnan írta, a Pripjaty folyótól [Pripjaty-mocsarak – Európa legnagyobb mocsárvidéke Dél-Belorusszia és Észak-Ukrajna területén. – A szerk.].

1944. március 19-én [lásd: Magyarország német megszállása] Budapesten letartóztatták a nagybácsimat, Domokos Józsefet. A nagynéném felhívott, és telefonon tudomásunkra hozta. Mi sejtettük, hogy akkor édesapámat is el fogják vinni mint baloldalt. És ő, akinek olyan sok tapasztalata volt a háborúban meg mindenben, helytelenül határozott. Mert ha Budapestre megy, ott talán megszökhetett volna, mint ahogy én is végigéltem. De ő Kondorosra ment a testvéréhez, akinek a férje ott ügyvéd volt, és azt gondolta, hogy ez egy elbújási lehetőség. Holott Kondoros az egy kis porfészek volt, ott nem lehetett elbújni. Én elmentem egy hét után, hogy meglátogassam őt biciklin, az huszonöt kilométer. Emlékszem, hogy ilyen havas eső esett, és akkor jöttek – március vége felé lehetett, március 30. körül –, akkor jöttek a német tankok a főútvonalon Budapestről, velem szemben. Úgyhogy addig nem is jöttek, mert Budapesten próbáltak előbb rendet csinálni a maguk módján, aztán jöttek le Békéscsabára. És azt a helytelen következtetést vontuk le, hogy mivel nem keresték az édesapámat április elejéig, akkor ő visszajöhet. Akkor jöttek érte, áprilisban. Összeszedték őket, és először a békéscsabai kis börtönbe vitték, az nem volt egy komoly dolog. Oda bevihettünk ennivalót, látogatni mentünk, beszélgetni. Egy hétig tartott talán, és onnan az egyik nap aztán már a németek vitték el Debrecenbe. Debrecenből került Bécsbe.

Áprilisban tulajdonképpen már semmink nem volt, semmink. Először azt mondták, hogy költözzenek össze a zsidók, olyanok, akik főútvonalon laktak. Tevan Andornak nem volt saját lakháza, csak egy bérlakása volt, de az a főútvonalon volt, úgyhogy ők odaköltöztek hozzánk, arra emlékszem. De rövid ideig, mert alig voltak ott. A németek ügyesen csinálták, mindig csak kicsit vettek el. De mindig többet. Ugye, Auschwitzban aztán mindentől megfosztották őket. De előbb akkor odajöttek hozzánk a rokonaink, akkor egy hetet, két hetet éltünk együtt. Aztán be kellett költözni a békéscsabai gettóba, azt a részt jelölték ki, mint Budapesten, ahol amúgy is sok zsidó lakott. Én akkor mentem a lengyel barátnőmhöz lakni az anyámmal és az öcsémmel együtt. Azt hiszem, ezeket kiplakátírozták, plakátok voltak, és azok alapján tudtuk meg, hova lehet menni. A sárga csillagot is plakáton adták tudomásunkra. Jellemző, hogy anyukám, mivel varrónő volt a szakmája, a csillagot is olyan szépen csinálta meg nekünk. Szóval nem akárhogyan, hanem szépen! Nekem egy viharkabátom volt, és azon hordtam a csillagot. Én valahogy azt éreztem, hogy szégyelljék magukat azok, akik ezt elrendelték. Egy ilyen fordított érzés volt bennem. Nekem mint családfenntartónak megengedték, hogy a gettóból két órát kimehessek naponta. Nem mondták, miért, csak megvolt a lehetőség rá. Nem is mindig éltem vele. Nem olyan sokáig voltunk ott. Ezek az idők érdekes módon nekem olyan furcsán összezsugorodtak a későbbiekben, mikor rájuk gondoltam. Most volt a hatvanadik évforduló, és én nem akartam elhinni, hogy a békéscsabai gettót csak június 25-én vitték el. Én úgy emlékeztem, ahogy odaköltöztünk, már májusban elvitték. Holott tény, hogy júniusban vitték el. Úgyhogy erről az időről azért nem tudok beszélni, mert mindig úgy érzem, mintha kevesebb lett volna. Sűrítve történtek a dolgok. És ez nem elhúzza az időt, hanem inkább összevonja.

Az édesapámnak volt egy nagyon jó barátja, egy vízvezeték-szerelő, aki szintén szociáldemokrata volt. Ő overallban, vízvezeték-szerelői szerszámokkal bejött hozzánk, a gettóba. Hozott nekünk

ilyen biankó személyi igazolványt, ami nem volt fényképes, csak egy ilyen két lapból álló igazolvány volt. És azt mondta, hogy töltsük ki lehetőleg létező személyre. Én már akkor elhatároztam egyébként, hogy megszökök. Ez az irat csak egy nagyon nagy segítség volt, és egy lökés, mert egyszerűen azt mondtam, hogy én nem hagyom magam kivinni ebből az országból. Mert akkor teljesen bizonytalan lesz az életem. Azt gondoltam, hogy elindulok az oroszok irányába Románia felé. Mondjuk, nem volt olyan rossz az elgondolás, de nem biztos, hogy akkor megmenekültem volna papír meg minden nélkül. Pontosan Nagyvárad felé akartam menni. És ezt meg is kérdeztem a nagybácsimtól, aki tagja volt a Zsidó Tanácsnak. Mert a németek nagyon ügyesen, a zsidókkal, saját magukkal intézték el, intéztették el a deportálásokat, egészen addig, amíg bevagonírozták őket. Ott már ugye nem volt mese, nem számított, hogy valaki a Zsidó Tanács tagja. Én elmentem hozzá, és azt mondtam, elhatároztam, hogy megszökök. Mi az ő véleménye? Nem volt senki más a családban, akihez fordulhattam volna. Azt mondta, ezt okosan teszed, de vigyed a lányomat is! A lánya egy évvel idősebb volt, mint én. Na és így történt, hogy ezeket a biankó lapokat kitöltöttük a sógornőmmel – aki nyomdában dolgozott, és szintén még kijárhatott emiatt – a Tevan nyomda dolgozónőinek a nevével, hasonló korúakkal. Így lettem én Kis Erzsébet. Az anyámat és az öcsémet is én szöktettem meg ilyenformán. Ezt a vízvezeték-szerelőt, aki bejött, Hankó Mátyásnak hívták, és nem csak engem, nagyon sok zsidót mentett meg. Ő volt az első, aki megkapta a Jad Vasem kitüntetést, mert egy Izraelben élő békéscsabai intézte el neki, akkor, amikor még itt a Kádár-korszakban ez nem létezett [Az „Egység” című folyóirat 13. számában (1993. június) közölt tudósítás szerint Hankó Mátyás és neje 1993-ban nyerték el „A világ jámborai” címet. – A szerk.]. De tény, hogy nagyon sokan voltak, akik segítettek. Sőt, a későbbiekben még inkább, amikor hallották, hogy elvitték a gettót.

Az élettársam szüleit meg a nővérét az egyik alkalmazottjuk – nekik malmuk volt –, egy molnár elvitte Jaminába, az Békéscsabának egy ilyen munkásnegyede, sajnos lebuktak, és lefogták őket. Különvonaton vitték Auschwitzba őket sokkal később, nem is tudom, augusztusban vagy mikor. A nővérének felajánlotta az a magyar rendőr, aki kísérte őket, hogy nem néz oda, szökjön meg. De nem akarta a szüleit otthagyni. Szóval mikor kitöltöttük a papírokat, a Hankó visszajött, elvitte a neveket, és kikérte a keresztleveleket ezeknek a személyeknek. Tehát nekem nemcsak személyi igazolványom volt, hanem egy születési bizonyítványom is, amin ott volt, hogy anyja, apja, és evangélikusnak született. Teljesen komplett. Ennél jobb papír nem lehetett, mert más igazolvány akkor nem volt az országban. Ezzel úgy gondoltuk, hogy följövünk Budapestre. Mindenkit, akivel találkoztam akkoriban a gettóban, mindenkit próbáltam rábeszélni, hogy szökjenek meg. Sajnos az emberek nem hitték. Elhitték azt, amit a németek mondtak, hogy munkára viszik őket. Számomra ez volt a furcsa, hogy úgy lehetett vinni őket, mint az állatokat. Nem gondolkodtak. Nem is találkoztam olyannal, akiben ez felmerült. Engem nagyban hozzásegített az is, hogy volt egy lengyel barátnőm, aki Krakkóba való volt. Unterricht Sabina nagyon jó barátnőm volt. Az egész család elpusztult. Szóval vannak olyanok, ahol senki nincs, aki jelentsen, mert mindenki elpusztult. A férje, Perlrott Mendel építészmérnök volt, rokonságban állt a festő Perlrott-Csaba Vilmossal [Perlrott-Csaba Vilmos (Békéscsaba, 1880 – Budapest, 1955) – festő. Számos kiállítása volt Európa különböző nagyvárosaiban, több díjat nyert. Budapesten 1919-ben, 1925-ben és 1931-ben az Ernst Múzeumban volt kiállítása. – A szerk.]. A Perlrott Mendel munkaszolgálatosként halt meg, együtt vonult be az élettársammal, a Braun Lászlóval. Én Sabinának köszönhetem, hogy megszöktem a békéscsabai gettóból, mert ő elmondta, hogy a rokonaival mi történt Krakkóban: az összes hozzátartozóját elvitték, és ő úgy tudta, hogy megölték őket. Ő azért nem szökött meg, mert félt,

hogy a magyar csendőrök felismernék az akcentusáról, mert a magyar nyelvet akcentussal beszélte. Csak a kislányát adta ki. Az egyéves kislányát kiadta a gettó falán egy textilmérnök feleségének, akinek a férje aztán visszajött a munkaszolgálatból, és később kimentek Amerikába. Úgyhogy ez a kislány, aki ma már hatvan éves, ma is él!

Akkor jött a másik segítség. Mondtam, hogy a Tevan nagyapának több gyereke volt, aki nem zsidóhoz, hanem keresztényhez ment hozzá. Az egyik, a Tevan Gizella, aki szintén életben maradt így, mert nem kellett bemennie a gettóba [A zsidókra vonatkozó rendeletek alól mentesítettek körét a Sztójay-kormány 1730/1944. M.E. számú rendelete határozta meg. A gettósítást – és ebből következően a deportálást – előíró rendelet (6163/1944. B.M.) nem vonatkozott – többek között – a vegyes házasságban élő zsidókra és leszármazottaikra (Randolph L. Braham: A népirtás politikája, A Holocaust Magyarországon, Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997, 551. oldal). – A szerk.]. Az ő veje, Balla Alajos – mindenki nevét említem, aki segített – mondta, hogy ne menjünk most Budapestre, mert veszélyes. Ellenőrzik a pályaudvarokat, amíg el nem viszik a gettót. Hanem menjünk az ő lakásába, mert a családja kint nyaralt a Körös mentén, az úgynevezett szanazugi üdülőben. Így történt, hogy ötven voltunk abban a lakásban. Mert én feltételnek szabtam, hogy csak akkor vagyok hajlandó elfogadni ezt a lakást, ha anyámat meg az öcsémet is odavihetem. Az anyám, az öcsém, egy unokatestvérem és egy másik unokatestvérem felesége volt ott és én. Ez alatt az idő alatt vitték a gettót a dohánygyárba, és pár nap leforgása alatt bevagonírozták őket. Nekem ott két szörnyű emlékem is van. Mert ez a lakás a főútvonalon volt, a redőnyein keresztül mindent lehetett látni. És én láttam, amikor vitték őket a dohánygyárba. Megengedték, hogy vigyenek – nem tudom, hány kilós – csomagot. Ez volt egy újabb megfosztás. Amikor az úgynevezett gettóba költöztünk, akkor megengedték, hogy fekvőhelyet vigyünk, meg mit tudom én, elő volt írva, hogy mit engednek meg. A dohánygyárba már csak bizonyos súlyú csomagot. Valószínűleg, amikor bevagonírozták, azt se vihették magukkal. Ez volt az egyik szörnyű dolog! Másik az, hogy az egyik nagymamám, anyai nagymamám, akinél én gyerekkoromban laktam, és nagyon szerettem, az Aggok Házában volt, a Zsidó Aggok Házában, és én ott fölkerestem. De nem mondhattam el neki, hogy megszökünk. Úgy köszöntem el tőle, hogy én tudtam, hogy többet őt nem fogom látni! Ez egy borzasztó dolog volt. Ő pedig akkor nem volt olyan öreg, fiatalabb volt, mint én most, mert olyan 78-79 éves volt. Ez a lakás, amiben bújtunk, nagyon közel volt a vasútállomáshoz, úgyhogy én éjszaka hallottam, amikor a vagonajtókat csapkodták, német jelszavak, kiabálás! Végig kellett mind hallgatni! Nagyon-nagyon nehéz volt! A többieknek lehetőleg nem mondtam el, mert nem akartam, hogy olyan hangulat legyen.

Én és az unokatestvérem felesége jöttünk el legelőször, körülbelül a békéscsabai gettó elvitele után olyan egy héttel, július első napjaiban. Mi följöttünk Budapestre. A másik unokatestvérem férje, a Balla Alajos hozott fel minket. Azután már minden valahogy magától értetődően ment, mert másnap kivettünk egy albérleti lakást ketten. Én munkát kerestem, és akkor mint fényképészsegéd úgy dolgozhattam, hogy bár a papírjaim Kis Erzsébet névre szóltak, de a munkakönyvem – amit szintén Balla Alajostól kaptam, mert neki volt fotóüzlete Békéscsabán, és az ő segédjének a munkakönyvét adta ide –, az Kürti Mária névre volt kiállítva. Úgyhogy én két néven voltam, más a munkahelyemen meg más néven a bejelentett lakásomon. Nagyon jól megfizettek, mert akkor volt az, hogy a németek ilyen Leicán rengeteg fényképet csináltak. Jöttek be mindennap az üzletbe, és nagyítást kértek. Nekem az volt a feladatom, hogy ezeket a filmeket elő kellett hívni, nagyítani. Ez az üzlet – úgy hívták, hogy Török Fotó – ez a mai Terror Háza helyén volt, ami akkor a nyilasoknak

a fészke volt [Andrássy út 60. – A szerk]. Nem voltak hatalmon, mikor én ott dolgoztam, de mikor légiriadó volt, akkor a pincébe oda kellett volna lemennem. És én soha nem mentem le, mert féltem a nyilasoktól. És a főnököm mindig kérdezte – Hogy van az, hogy maga nem jön le, Marika? – Én itt biztonságban érzem magam a sörétkamrában – mondtam. Tényleg így is volt. Ez volt a pikantériája, ez még kapcsolódott nekem a Terror Házához! Ezt sokáig nem lehetett fenntartani. De egy hónapig igen, és ez jól jött, mert elég jól fizettek. Ha jól emlékszem, 400 pengőt kaptam hetenként, az akkor nagy pénz volt, és az anyámat meg az öcsémet is tudtam segíteni, akik szintén feljöttek, illetve valaki felhozta őket később. Egy családnál voltak, Zsille Zsigmondéknál, ahol húsz zsidót bújtattak. Ennek is története van, mert ezzel csak lebukni lehet. Mint ahogy a nyilas hatalomátvétel után, 1945. október 15. után le is bukott a társaság, és anyám véletlenül nem volt ott, mert az mindig változott, hogy ki hol bújt [Az izraeli kormány hivatalos honlapján a következők olvashatók: „A megmentettek: Tevan Zsófia, Tevan György, az édesanya Tevan Rezsőné, Domokos Józsefné és még több zsidó. Hankó Mátyás nevű barátja segítségével Tevan asszony fiával, Györggyel és lányával, Zsófiával megszökött a békéscsabai gettóból. Elbújtak egy rövid ideig olyan családtagjaiknál, akikre nem vonatkoztak a zsidótörvények. Budapesten élő közeli barátjuk, Domokos Sárika segítségével felvették a kapcsolatot Zsille Zsigmonddal, aki tartalékos századosként a háború alatt hadigondozó tisztként szolgált. Ő és felesége, Júlia hajlandó volt elrejtetni mind a négyüket budapesti lakásukban, az Alpár u. 7. szám alatt. A bújtatott zsidók száma idővel nőtt, néha elérte a harmincat is. Novemberben egy razzia során, egy bejelentés miatt letartóztatták Zsille Júliát és a lakásban rejtőző néhány embert. Az üldözöttek közül többen a ház pincéjében bújtak el, mint például a Tevan család, így őket nem hurcolták el. Zsille Zsigmond százados nem tartózkodott otthon, így őt sem fogták el. A megmentésben részt vett fiuk, a 19 éves Győző is. A megmentettek tanúvallomásai szerint a fiú ételt vitt nekik és aktívan részt vett a rejtegetésükben, az élelmiszer beszerzésében, hamis papírok gyártásában, továbbításában. Egy feljelentés nyomán a nyilaskeresztesek razziáját követően apjának és saját magának is bujkálnia kellett, de apja, Zsille Zsigmond ekkor is segített, menleveleket szerzett és ezekkel kihozott a téglagyári gyűjtőtáborból üldözötteket.” – A szerk.]. De az öcsém az igen, és őt elvitték a téglagyárba, ahonnan az erőltetett meneteket indították. □A nyilas kormány 25 000 zsidó átadását engedélyezte a Harmadik Birodalomban végzendő munkára. A behívott és összefogdosott zsidókat az újlaki (óbudai) téglagyárba vitték. November 8-tól innen gyalogmenetben indították őket Hegyeshalom felé. Ezek a menetelések hegyeshalmi halálmenetekként kerültek a köztudatba. Lásd még: halálmenetek Hegyeshalomba. – A szerk. □ Szerencséje volt, hogy ő sokkal gyerekesebbnek látszott, mint ahány éves volt, és egy nap egy jóérzésű magyar rendőr, amikor nem voltak ott a nyilasok, azt mondta – Na, most tűnjetek el innen, ne lássalak titeket! Kitette őket egyszerűen. És az öcsém, aki soha nem járt Budapesten, a sín mentén jutott el a Keleti pályaudvarhoz, ahol tudta, hogy egy távoli rokonunk lakik. Szóval, nem akarom részletezni a történetet, és aztán tulajdonképpen ők édesanyámmal együtt egy ilyen mesterembernek, egy asztalosnak a pincéjében bújtak el egészen az ostromig, amíg fel nem szabadultak.

1945. október 15. előtt én találkoztam egy békéscsabai fiúval, később újságíró volt, most is él, Lőcsei Pálnak hívják, de Lerner Pál volt az eredeti neve. 1956-ban 8 évre ítélték el, de annyit nem ült le. Azért mondom, hogy ilyen életek voltak [Lőcsei Pál (Békéscsaba, 1922) – 1947–1954 között a „Szabad Nép” munkatársa, rovatvezetője. 1954-ben a politikai vezetés bírálata miatt eltávolították a laptól. 1955 májusában csatlakozott a Nagy Imre körül kialakult pártellenzékhez. 1956 október 30-ától Gimes Miklós és Kende Péter mellett a „Magyar Szabadság” szerkesztője volt. 1958-ban

nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1962-ben szabadult. – A szerk.]. Ő mindennap eljött hozzám, mert én egész október 15-ig dolgoztam abban a fotóüzletben, és mindennap tájékoztattott engem, hogy tárgyalások vannak Horthyval, kiugrás, hogy a szocdemek azt követelik, hogy fegyverezzük föl a csepeli munkásságot, amit Horthy nem óhajtott egyáltalán. Én mindenről értesülve voltam. És azt kérdezte tőlem, hogy nem tudnék-e fegyvereket szerezni. Mondtam, hogy nekem van ismerősöm a kiskarhatalmi csoportoknál, mert magyar egyetemistákból kiskarhatalmi csoportokat [lásd: kisegítő karhatalmi egység] létesítettek. Mondtam, hogy amit ők használnak, azt tudok szerezni. És tényleg, mintának beszereztem ilyen gránátvetőket. Pont október 15-re beszéltünk meg egy randevút, hogy én egy aktatáskában hozom ezeket, és ott találkozunk a Podmaniczky úton. Aztán jött reggel a Horthy proklamációja, akkor mindenki kitette a rádiót az ablakba, és szóltak az embereknek, akik még sárga csillaggal jártak, sőt odamentek és leszakították, hogy nem kell már sárga csillagot hordani. Mindenki nagyon lelkes volt. Ez nálam tartott körülbelül déli 12 óráig. A közelébe voltam a mai Dózsa György útnak, akkor Aréna útnak hívták, és az Aréna úton egyszer csak dübörögve jöttek be a német tigrisek! Ezek a tankok. Akkor tudtam rögtön, hogy ez csak rosszabb lehet. Aztán elmentem, hogy találkozzak a Lerner Palival, de ő nem jött el, mert közben ő lebukott, mint aztán kiderült. Mindegy. Én elkövettem azt a súlyos hibát, nem volt még ebben tapasztalatom, hogy nem mentem el rögtön, hanem ott elkezdtem sétálni azzal az aktatáskával, és egy rendőr volt ott. Hogy a rendőr ne figyeljen rám, én szólítottam le. Akkor a Várat már védték. Ez délután volt, és a Várat a németek lőtték. Látható volt, hogy nagy zűrzavar van az egész városban, és Pestet a németek uralták teljesen. És én megszólítottam azt a magyar rendőrt, hogy maga kinek a pártján van. Így. És az volt a válasza, majd meglátjuk, hogy ki győz! Azóta ezt mindig szoktam idézni: Majd meglátjuk, ki győz!

Ez egy zűrés időszak volt utána nagyon. Egyre nehezebb lett. De a papírok működtek tovább, sőt amikor Békéscsabát október 6-án elfoglalták az oroszok, attól kezdve aztán végképp, mert én még kértem egy menekültügyi papírt is, hogy én az oroszok elől menekültem el. Különböző foglalkozásokat űztem, mert a fotósság valahogy veszélyessé vált. A lakást is föl kellett mondani: ez egy érdekes történet. Az unokabátyám feleségével együtt vettünk ki egy lakást, egy szobát helyesebben, valahol a VIII. kerületben. Nagyon ócska kis szoba volt. Én jártam dolgozni, ő általában otthon volt. És egyik nap, amikor hazamentem este, azzal fogadott, hogy „Te, innen el kell mennünk! Képzeld el, felkeresett egy nő, és elkezdett rimánkodni, hogy adjam vissza a férjét, és ne csábítsam el!”. Kiderült, hogy akinek a papírjaival ő volt, annak volt egy nős emberrel viszonya. Nehéz helyzet alakult ki, és féltünk, hogy ebből baj lehet. Ezt a lakást gyorsan feladtuk, és máshova költöztünk. És akkor különböző helyeken laktunk, nem akarom mindet részletesen elmondani. Dolgozni pedig utoljára a Pajor Szanatóriumban dolgoztam a Vas utcában mint cselédlány. Akkor német tisztek voltak a szanatóriumban, és az volt a feladatom, hogy a liften adjak föl nekik reggelit. Mikor Budapest éhezett, az már karácsony előtt, decemberben volt 1944-ben, akkor én a tejet, amit soha nem szerettem, azt úgy loptam és ittam, mielőtt felküldtem volna, meg zsemlyéket, ami nagy szó volt! És vittem fel is, mert katonaszökevények dolgoztak mint londonerek a szanatóriumban, és én azoknak is zsemlyét vittem.

Egyszer a Pajor Szanatóriumból elmentem az anyámat megnézni, jöttem hazafelé, már sötét volt. Nem volt olyan késő, de öt-hat órakor már sötét volt. Jöttem hazafelé az Aradi utcában, akkor ott laktam bent a szanatóriumban, és két nyilas katona megszólított, hogy igazoljam magam. Én odaadtam az igazolványpapírokat, amit ők fordítva tartottak. Azt mondtam nekik, hogy „Maguk

részegek, hát fordítva tartják a papírokat!”. Akkor már nem érdekelt semmi, nagyon bolond voltam. És ők meg kicsavarták a kezemből a zseblámpát, mert világítás nem volt, és ezzel eltűntek. Én meg elszaladtam. Vártam, hogy lőni fog utánam, de nem volt semmi. Nyugodtan agyonlőhettek volna, nem kellett elszámolni senkivel, senkinek az életével, ha valakit agyonlőttek.

De ezzel kapcsolatban azért el kell mondanom, hogy én a Pajor szanatóriumban védett körülmények között voltam. Oda nem jöttek be a nyilasok, mert német katonatiszteket ápoltak, és én ritkán mehettem ki, mert a munkám lekötött. Csak este, néha, de azért két elég borzasztó emlékem maradt ezekről az időkről. Az egyik az, amikor egy csillagos házból kísérték ki zsidókat, valószínűleg a Duna-partra. Én még akkor azt nem tudtam, de egész borzalmas látvány volt. Fiatal, ilyen suhanc gyerekek voltak felfegyverezve, és kisgyerekek, asszonyok főleg, akik a menetben voltak. A másik, az még talán borzasztóbb emlék, és nem is tudom kitörölni, nem is akarom az emlékezetemből. A Nyugatinál mentem, és egyszer csak egy hulla feküdt a járdán. Az arcára most is emlékszem, fiatalember, katonaruhában, akire azt írták rá egy papírra, ilyen papundeklire, „katonaszökevény voltam”. Hát szerencsétlen, lehet, hogy nem tudta igazolni magát a Nyugatiból, nem tudom, honnan jött, de hát a Horthy-proklamációra eljöhetett onnan is, mert úgy nézett ki, hogy befejeződik a háború, vagy legalábbis nem lesz tovább harc. De a nyilasok mindenkit agyonlőttek. Tehát nemcsak zsidókat, hanem azokat is, akiket ők katonaszökevénynek és árulónak minősítettek. Egyszerűen ott az utcán, és elriasztásul otthagyták napokig a hulláját. Ez is bennem maradt. Hát arról nem beszélve ugye, mikor aztán kijöhettem a Pajor szanatóriumból, és a tönkrebombázott várost láttam, a lerobbant hidakat. Az a szörnyű számomra, hogy még ma is vannak olyan csoportok, akik Szálasit példaként követik. Most nem azért, amit a zsidókkal tett, hanem amit az országgal tett. És én tudom, mert volt valaki rokonom akkor a bíróságon vagy ügyészségen, hogy Szálasit kivitték egyszer a börtönből, és végigvitték a városon, hogy megmutassák neki, hogy mit csináltak Budapestből. Semmiféle felelősséget nem érzett. Azt mondta, hogy ő nem felelős azért, hogy Budapestet így tönkrebombázták és a hidait lerombolták.

Éreztem, hogy ha bejönnek az oroszok, nem jó, ha ott maradok egy olyan szanatóriumban, ahol németeket ápolnak. Körülbelül karácsony előtt két-három nappal páran összebeszéltünk, aki bújtatott minket, annak a feleségével és a fiával kimentünk Rákoshegyre. Az az ő ötletük volt, én nem voltam Pest környékén ismerős. Gyalog mentünk, egy hátizsák krumplit vittünk élelemnek. Feltörtünk egy ott lévő villát, azt se tudom, kié volt. Ott volt egy kis cselédszoba, ahol be tudtunk fűteni valami fával, és ott maradtunk. Karácsony napján, egyszer csak hajnalban orosz szavakat hallok. Én úgy megörültem, hogy kirohantam, és az első orosz katonát átöleltem, szerencsém volt, hogy semmi bajom nem történt! Sőt, észrevette az órát, ami nem is a saját órája volt, valaki megkért, hogy őrizzem meg az aranyóráját. És figyelmeztetett, hogy tegyem el. Oroszul mondta, én a szlovákból valahogy akkor is már megértettem, hogy mit mond. Lehet véletlen, lehet, hogy a gondviselés, de énnekem semmi bajom ezekkel nem volt. Tőle tudtuk meg aztán, hogy a parlamentereket legyilkolták [Malinovszkij marsall dec. 29-én megadásra szólította föl Budapest védőit, ezt azonban a német parancsnokság visszautasította. Az ultimátumot átadó parlamenti csoportok sorsa tragikusan végződött. A Pest melletti Vecsés határában a magyar származású Steinmetz Miklós (szül. Pécs, 1913), a szovjet hadsereg századosa el sem jutott a magyar-német állásokig, mert gépkocsija aknára futott. Osztapenko századosnak sikerült Budán átjutnia a 8. SS-lovashadosztály vonalain, de csoportja visszafelé ismeretlen eredetű aknatüzet kapott, mely halálra sebezte Osztapenkót. A követkeüldés sikertelensége után indult meg Budapest

ostroma. – A szerk. és akkor ott ilyen sztálinorgonát állítottak föl az udvarba, és egész nap tüzeltek Budapestet. A szovjet fejlesztésű, „katyusa” vagy „sztálinorgona” néven emlegetett fegyver (BM 13) egy ún. kiskakéta-sorozatvető tüzérségi fegyver volt. Nevét a különböző méretű lövedékek változó hangú sívítása után kapta. – A szerk. Nem jó érzés volt, tudva, hogy ott van az öcsém is, anyám is, meg a többi rokonság.

De azt is el kell mondanom, hogy akkor, amikor Budapest éhezett, tele voltak a raktárak élelmiszerrel, és a németek otthagyták, nem tudták megvédeni. Valahol Kőbányán voltak ezek a raktárak, amikor az oroszok elfoglalták, hozták hátra, és valahol ott az egyik házat ők is feltörték, és ott berendeztek egy élelmiszerportált. Én életemben akkor láttam először akkora tábla csokoládékat meg fagyasztott tojást meg ilyet. Megkértek, hogy segítsünk nekik, és ezért fizetségbe baltával vágott le a csokoládéból, emlékszem. És én azzal a csokoládéval mentem vissza a még nem teljesen felszabadított Pestre, januárban. Na ebből aztán különböző bajok lettek! Mert én meg akartam találni az öcsémet és az anyámat. Persze nem találtam meg, de különböző bajaim voltak, mert a Nefelejcs utca környékén voltak a harcok még akkor. Volt olyan helyzet, hogy nekem is négykézláb kellett kúszni, mert a másik utcából a németek lőttek. Ez egy kicsit felelőtlen dolog volt, hogy ilyen hamar, mert meg kellett volna várnom, míg a harcok elcsitulnak. Nem akartam addig várni. Mikor elértem végül abba a pincébe, ahol tudtam, hogy ők bújnak, ők már nem voltak ott, mert nagyon okosan, ahogy az oroszok elfoglalták, elindultak hazafelé, Békéscsaba felé. Én viszont aznap éjszaka ott aludtam a pincében, ami az utcai harcok miatt majdnem visszakerült a németekhez. Kevés híja volt, hogy újból a németek kezére kerülök. Így történt meg a felszabadulás. Azután körülbelül február elején indultam haza, Békéscsabára. A vonatok már Monortól jártak, Monortól ilyen platóskocsin utaztunk dermesztő hidegben. Monoron három napot egy szovjet kórházban dolgoztunk: Davaj málicsku robotni [Malenkij robot – A szerk.]. Elvittek, de tényleg csak erre a munkára vittek el. Be a kórházba, segítség kell! De én ezt természetesnek is vettem. Úgy gondoltam, ezek szerencsétlen emberek, miértünk is pusztulnak el, de borzasztó körülmények voltak, és valamit, nem tudom, mit szedtem föl. Valami betegséget. Nem flekktífuszt, de az egy elég szomorú hely volt, emlékszem! A szerencsétlen szovjet katonákat egy orvosnő látta el, még ma is előttem van egy katona, aki mindig a mamája után sírt. Odaültem az ágyára, szegénynek. Nem volt villanyvilágítás, az orvosnő petróleum lámpa mellett kezelte a sebeket. Szolnoktól már voltak személyvonatok, de betört ablakokkal persze. De azért mégiscsak úgy éreztem, hogy túl vagyunk az életveszélyen. Amikor már Szolnokra értünk, az már civilizált állapotnak felelt meg. Békéscsabán pláne.

A lakásunkba nem mehettünk, mert teljesen ki volt fosztva. Semmi nem volt. Az egyik nagynéném, a Tevan Lászlóné, akinek a Don-kanyarban halt meg a férje – mondtam, hogy egy német nő, reichsdeutsch volt –, ő fogadott be mindenkit a családból, aki hazajött, az hozzáment. Egy rém rendes asszony, végig nagyon szerettem, és jóban voltam vele. 93 évet élt meg, nem régen halt meg. Ő aztán együtt élt egy lengyel zsidóval, akihez később férjhez is ment. Megint zsidóba botlott, egy ilyen asszony volt. Azután lassan anyukámmal rendbe hoztuk annyira a lakást, hogy tudtunk ott élni. Akkor anyukám volt az ügyesebb, mert eladogatta az építkezési állványt meg ilyen dolgokat, és abból éltünk egy ideig. Akkor nem volt olyan nehéz megélni, mert élelmet kellett csak szerezni, semmi mást.

A családból a férfiak nagy részét behívták munkaszolgálatra, és a Don-kanyarban pusztultak el. A doni katasztrófa után ment ki az élettársam, a Braun László, akkor vitték ki őket. Ő írt nekem egy

levelet, hogy úgy tudja, a Tevan Laci, a legkisebb Tevan gyerek, a filozófus, fogságba esett a Böhm Józseffel, aki viszont a Tevan Erzsébetnek volt a férje. De így volt, vagy nem, akkor is ott pusztult el. Szóval nem jött vissza egyik se. Tehát a lényeg az, hogy kilenc gyerek közül három maradt életben. Tevan Andor, aki Bécsben csinálta végig az egész deportálást, ahol az apám is kezdte. Bécsben édesapámmal együtt volt. A Tevan Andor azt mondta, hogy őt a bécsi nép mentette meg, a bécsiek. Ez érdekes volt számomra, mert a bécsiekben még nagyobb volt a Hitler iránti rajongás, de ő ezt nem így érezte. Ő utcaseprő volt. Különböző munkákra használták őket, és őt kirendelték utcaseprésre. Ahogy söpörte az utcát, leesett a szemüvege, eltört. Ezt egy járókelő asszony látta, és megkérdezte, hogy milyen dioptria. Adja ide a szemüvegét, én holnap, ugyanez elhozom – mondta. És tényleg elhozta. Ezért mondom, hogy nem szabad általánosítani. Az, hogy ki a rendes ember, és ki az, aki gazember, nem is tudom, nagyon nehéz dolog, de az tényleg egy nagyon rendes asszony volt, aki látta, hogy kivel áll szemben, mert rajta volt a csillag. Ilyenek is voltak Bécsben. Valahol Bécs környékén, barakkokban laktak.

Az apámat is Bécsbe vitték. A családban örökletes betegség az aranyér, és tulajdonképpen apám ott mint régi katonaviselt úgy gondolta, hogy ha elmegy kórházba, és megoperáltatja az aranyerét, akkor addig is eltelik valami idő a háborúból, és könnyebben hazajön. Pont fordítva volt. Mert a kórházból nem hozták vissza oda, ahol ők dolgoztak, különböző munkákat végeztek Bécsben. Édesapám, úgy tudom, egy mérnöknel is dolgozott egy irodában. Jobb helyen volt, de onnan, a kórházból egyenesen Bergen-Belsenbe vitték. Tulajdonképpen érdekes, egy furcsa dolog volt bennünk, azokban is, akik átérték Auschwitzot, meg azokban is, akik – mint én – megszöktek, hogy amikor hazamentünk, örültünk annak, hogy élünk, és igyekeztünk nem beszélni a múltról. Ezt alátámasztotta az is, hogy a Rákosiék [lásd: Rákosi-korszak] is szőnyeg alá akarták söpörni az egész dolgot, a zsidókérdést. Nem nagyon beszéltek erről ők se. Mert ő maga is zsidó volt, meg a Gerő is. Szóval nem beszélgettünk. Én a nagybácsimtól soha nem kérdeztem. Nem kérdeztem az édesapámról se, hogy és mint volt. Utólag ez nagyon bánt, de azért annak utána jártam, hogy mi történt az apámmal. Mert hallottam, hogy valaki Bergen-Belsenből hazajött Hajdúböszörménybe. Egy bádogos, egy zsidó bádogos, aki együtt dolgozott édesapámmal. És persze, hogy csak jót írt róla. És megírta azt, hogy sok holland volt ott – többek között az Anna Frankot is odavitték, Bergen-Belsenbe. És ott kitört a flekktífuszjárvány, és édesapám ápolta őket vagy bejárt hozzájuk, nem tudom. Ő is elkapta a flekktífuszt, és abban halt meg. Az egyértelmű volt, hogy ő meghalt. Filmekben sokszor bejátszanak képeket a holokausztról, most is a hatvanadik évfordulón, pont a bergen-belseni képet. Ott rengeteg halottat találtak, elszórtan a koncentrációs táborban, és egyszerűen egy ilyen dózerrel..., nem tudtak mást csinálni az amerikaiak. Nem lehetett külön-külön eltemetni és azonosítani őket.

Auschwitzban halt meg az egyik nagynéném, Tevan Flóra, a férje, Révész Sándor, a két nagyanyám. Az egyik nagymamám elmúlt épp 80 éves, 81 volt, a másik pedig 2 évvel volt nála fiatalabb. Ki halt meg még Auschwitzban? Közeli rokonom talán több nem. Egy nagynéném, a Tevan Ilona bizonytalan. A fia még mikor élt, tavaly halt meg, azt mondta, hogy Bergen-Belsenben halt meg. A Tevan Erzsébet, az Theresienstadtból élve hazajött még, de olyan beteg volt, hogy egy nap múlva Budapesten, a kórházban halt meg. Tevan Ferencet Mauthausenben pusztították el, nem tudom, milyen körülmények között, mert többek között, ott azt is csinálták, ami a „Napfény íze” című filmben van. Hogy locsolják..., egy egész századot □A téli hidegben, fagypont alatti hőmérsékleten vízzel locsolták az embereket, amíg lassan teljesen megfagytak. – A szerk.□ Ezt egy

könyvből tudtam meg. Úgyhogy szörnyű dolgok voltak. A Tevan Andornak a legidősebb fiát, a Pált a nyilasok agyonverték a magyar határnál. Az volt a legfőbb reménysége, őt küldte Bécsbe, ugyanabba a nyomdai főiskolába, amiben ő végzett. Egy nagyon rendes ember volt. Én szerettem. Sokkal idősebb volt nálam, de később, amikor már ez a különbség nem számított, különösen, amikor ő megnősült, nagyon jóban voltunk. A felesége volt az egyik, akivel megszöktem. Ő ma is él még. Tulajdonképpen mindenki elpusztult. Három megmaradt. A Tevan Margit, aki ötvös lett. Ő maradt életben, de ő is úgy, hogy a négy- vagy öt éves fiával bevitték a budapesti gettóba, ahol a fia olyan szörnyűségeket látott, hogy sokáig, évekig csak hullákat rajzolt. Jó rajzoló volt, egyébként grafikus is lett, sok könyvet illusztrált, Engel Tevan István néven [Engel Tevan István 1936-ban született. – A szerk.]. Az ő édesapját, aki vegyészmérnök volt, és a Chinoiban mint gyógyszervegyész dolgozott, szintén megölték, azt hiszem, Mauthausenben. Úgyhogy a szűkebb családból, azt kell mondani, hogy nagyon sok pusztult el.

Tevan Andornak két gyereke maradt életben, a lánya, aki ide felszökött Pestre, és a Tevan Gábor, aki szintén nyomdai szakmában dolgozott, de nem volt olyan tehetséges, mint a nagyobbik fiú. Ő kiment 1956 után Amerikába, és ott nagyon sokra vitte. Sajnos már ő is meghalt. Azért mondom, hogy majdnem már csak én vagyok az unokák közül. Meg az öcsém, és még egy, a Tevan Lászlónak a fia, Tevan János. Ma már csak hárman vagyunk az unokák közül életben.

Az ötvenedik érettségi évfordulónk előtt összeszámoltam, hogy tizenhárom zsidó lány járt az osztályunkba. Az elég sok, mert olyan harminc és negyven között lehetett a létszám. De Békéscsaba nagyon sokat fejlődött azzal, hogy leszakadt Nagyvárad meg Arad, mert átvette Nagyvárad szerepét. Nemcsak kulturálisan, hanem a kereskedelemben is. Úgyhogy rengeteg kereskedő meg gyár volt Békéscsabán, amely zsidó kézben volt, textilgyár, volt egy csirkegyár, meg mit tudom én, mi. És azért volt így, gondolom, hogy ilyen sokan voltunk. A tizenhárom közül összesen négyen maradtunk életben... Mind Auschwitzban pusztult el. Na most, akik életben maradtak, azok közül kettővel most is tartom a kapcsolatot. Az egyik az orvosnő, ő megjárta Auschwitzot, a másik az a nyelvtudása révén helyezkedett el. Nagyon jól tudott angolul, németül, levelező volt, nem is tudom már, melyik édesipari cégnél. Egy kiment Izraelbe, egy nagyon gazdag lány volt. Soha nem felejttem el, hogy a huszonötödik érettségi találkozásunkra ketten írtak levelet. Az egyik ő volt, Izraelből írta, és leírta azt, hogy milyen módon küzdöttek meg azért, hogy ott egy ilyen kibucban termőföldet csináljanak. A köveket kellett elhordani. Egy lengyelhez ment férjhez, gyereke is született. De most valószínűleg meghalt, mert akik leveleztek vele, azok is elvesztették a kapcsolatot. Szóval ez volt az egyik levél, a másik ennek az ellentéte. Egy volksbundista apukának a lánya, aki Kanadába ment ki, és csak arról írt, milyen nagyszerűen él. Küldött egy fényképet, egy ilyen hosszú, nagy autó mellett áll egy teniszütővel, hogy micsoda nagyon jó élete van. Úgyhogy ez a két ellentétes levél érkezett.

A családból csak 1956 után ment el külföldre a Tevan Gábor. Ő először a nyomdában dolgozott, aztán látta, hogy az apjával mit csinálnak □Tevan Andor 1949-ben önként fölajánlotta üzemét államosításra, a kinevezett vezető azonban egy éven belül eltávolította őt, 1950-ben Tevan Andor elhagyta Békéscsabát. – A szerk.□. Ügyes szakember volt, ilyen amerikai retust csinált, meg nem tudom, mit. Ő rögtön érvényesült, nem lett egy gazdag ember, de megélt. A fia, az szintén Gábor, karmester lett. Kint élnek az Egyesült Államokban. A fia jól beszél magyarul, a felesége is magyar volt. Amikor a nagyapja százéves születésnapjának az évfordulója volt, akkor itt volt a fiú, és megismertem, nagyon szimpatikus fiatalember. Azóta nem tudok róla. Másról nem tudok, hogy

kiment volna.

1945-ben, mikor hazamentem Békéscsabára, akkor még létezett olyan, hogy demokratikus hadsereg. A németek akkor még benn voltak az országban. Ez márciusban volt, és én jelentkeztem önkéntesnek a németek ellen harcolni. Fölvettek, persze nem került bevetésre sor. Lehetett nőknek is jelentkezni. Egy hónapig tartott az a kiképzés, de hála istennek kiűzték a németeket az országból, és május 9-én véget ért a háború. Én komolyan gondoltam, mert úgy éreztem, hogy azért, hogy életben maradtam, valamit tenni kell. Azzal a romantikus elképzeléssel jelentkeztem. De semmiféle rangom nincsen. Legfeljebb az volt érdekes benne, hogy összeismerkedtem olyan lányokkal, akikkel tényleg még később is jóban voltam, egyikük óvónő lett, de már a nevét sem tudom. Aztán bekapcsolódtam a MADISZ munkájába.

Békéscsabán már 1944. október 6-án benn voltak az oroszok, és tulajdonképpen nagy kárt se okoztak. A város elég nagy része szlovák lakosságú, amelyik értett is, beszélni is tudott oroszul. Ezt utólag tudtam meg, mert én akkor nem voltam ott. Mikor már hazamentünk, tulajdonképpen normális élet volt. Volt bőven élelem. Minden volt, tojás, csirke. Zsidók nagyon kevesen jöttek vissza, Auschwitzból alig jöttek vissza. Tulajdonképpen nem is tudom. Mert rögtön ott szerveződött a kommunista párt [lásd: Kommunisták Magyarországi Pártja], amelynek a megyei titkárát én jól ismertem, és hozzá bementem. Kőműves volt, egyszer bújtattuk is, mikor választások voltak! Mert mindig lecsukták a Horthy időkben [lásd: Horthy-korszak]. Tagja lettem a kommunista pártnak. És akkor ő maga mellé vett ilyen titkárnőfélenek, gépeltem, meg mit tudom én. Olyan mindenes voltam, jolly joker. Aztán meg a Nemzeti Segélyhez tett, hogy ott hozzam rendbe a dolgokat [1945-ben a Magyar Kommunista Párt kezdeményezésére alakult társadalmi szervezet, melynek az anya- és csecsemővédelem, a tbc elleni küzdelem és az elhagyott gyermekek megsegítése volt a feladata. 1948-ban beolvadt a Magyar Vöröskeresztbe. – A szerk.] Budapestről elhagyott, árva, kiéhezett gyerekeket hoztak, és azokat kellett elhelyezni családoknál, ez volt a feladatom. Egyszer a lefoglalt könyveket is végig kellett nézmem, és akkor került kezembe Hitlernek a Mein Kampfja. Elküldtek akkor egy kéthetes pártiskolára is, ahol ilyen izéket sulykoltak az emberbe, alapvető dolgokat, amit a marxizmusról tudni kell.

Ősszel feljöttem a Műegyetemre. Akkor úgy kellett beiratkozni, nem volt felvételi. Beiratkoztam az egyetemre, ahol hatszázan voltunk egy évfolyamban. Ez nagyon sok. Tudom, a Technikus Körnek a titkára mondta is, hogy azért jönnek ennyien, mert látják, hogy Budapest romos, és fel kell építeni, vagy pedig éppen jó üzletet látnak. De nem volt mind a száz valóságos hallgató, mert mindig szoktam hancegni vele, hogy a rózsadombi kéjgyilkos – volt egy ilyen akkor –, az is például beiratkozott építészmérnök-hallgatónak. Volt akkor egy indexe, amit igazoltatásnál fel tudott mutatni. Voltak kollégiumok, de oda nem vettek föl, és akkor sok diákkal együtt kibéreltünk..., nem is béreltünk, dehogy béreltünk! Egy volksbundista németnek, akit lecsuktak, a lakása üres volt, ezt valaki kiszimatolta, és mi oda beköltöztünk, nem is tudom, hányan, mert mindig változó létszám volt. Anyukám küldött lisztet, szóval ilyen alapvető dolgokat. Az első időkben nagyon nehéz volt, még kenyérjegyem se volt, és egy hónapig csak szőlőn éltem [lásd: jegyrendszer a második világháború alatt és után]. Úgyhogy akkor meg is utáltam a szőlőt! Az öcsém is ugyanúgy feljött az egyetemre, ő gépészmérnöknek iratkozott.

Az egyetemen a szilárdságtant nagyon szerettem, mert az matematikai alapú. Meg is becsült a professzor, mert az összes lányt lenézte. A pár száz hallgató közül harminc lány kezdett 1945-ben.

Általában a lányoknak a fakanál súlypontját adta megvetése jeléül. Ezt kellett kiszámolni. Egyedül nekem nem, mert nekem a zárthelyiim is jól sikerültek, így én egy más feladatot kaptam. És rájöttem, valahogy rögtön akkor, hogy ez micsoda, és valahogy bevágódtam nála, az első alkalommal. Csonkának hívták, a gépgyárosnak a fia [Csonka Pál (Budapest, 1896 – Budapest, 1987) – építészmérnök, egyetemi tanár, a szilárdságtan nemzetközi szaktekintélye. 1946–47-ben a Műegyetem építészmérnöki karának dékánja volt. Apja, Csonka János (Szeged, 1852 – Budapest, 1939) a karburátor feltalálója, a Műegyetem tanára, aki nyugdíjazása után saját gépműhelyt nyitott, amely 1941-ben Cs. J. Gépgyára Rt. néven működött. – A szerk.] Szervezetünk nem volt, de volt a Technikus Kör, és annak az építésztagozatán dolgoztam. Nem volt női WC. Hát az egy óriási probléma volt. Én kaptam a feladatot. A rektor a Csűrös volt, a Csűrös Karolának az apja, és hozzá kellett bemennem. Nagyon jópofa volt, nagyon beleváló ember volt a Csűrös [Csűrös Zoltán (1901–1979) – vegyészmérnök, egyetemi tanár, akadémikus, a hazai polimerkémia úttörője és megteremtője 1946–49-ben és 1957–61-ben volt a Műegyetem rektora. – A szerk.]. Azzal kezdte, hogy megkínált tojáslikőrrel, mert az ő tanszékén mindig valamit kotyvasztottak, és én nagyon szerettem a tojáslikőrt. Amikor valahol összefutottunk később, mindig ezt említette meg, hogy tudom, maga volt az, aki a női WC ügyében protestált. Aztán ki kellett nevezni, hogy ezek a női WC-k, és rá is írták később, hogy női WC.

Engem delegált az egyetem az Új Építészet Körébe [Az 1946–1949 között megjelent „Új Építészet” című folyóirat körül csoportosuló építészek mozgalma, amely a tervszerű újjáépítést, az építészeti elvek és a szocialista társadalmi reformok összehangolását hirdette, a kor meghatározó építészeit tömörítette. – A szerk.]. Itt ismertem meg a [későbbi] második férjemet, a Perczel Károlyt. Én nem voltam sokkal fiatalabb ezeknél, mert hat év késéssel kezdtem el az egyetemet, és számomra az nagyon érdekes volt és nagyon tanulságos, amit ott hallottam. A vezetőjük Major Máté volt meg a Preisich Gábor, a Bauhausnak a híve [Major Máté (1904–1986) – építész, egyetemi tanár, akadémikus, 1946–47-ben Országos Építésügyi Kormánybiztos. Szerkesztette 1946–49-ben az „Új Építészet”, c. szaklapot. Preisich Gábor (1909–1998) – építész, egyetemi tanár, akadémikus, építészettörténész, urbanisztikai író. 1949–1950-ben a Budapesti Városrendezési Iroda megalapítója, igazgatója 1951–1955 között a Fővárosi Tanács városrendezési és építészeti főosztály vezetője, majd 1975-ig a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat városrendezési irodájának vezetője, Budapest általános rendezési terveinek irányítója. – A szerk.]. Amit én otthon láttam az édesapámtól. Én nagyon beletaláltam ebbe. És aztán jött a szocreál, az már 1950 körül volt.

Rögtön, amikor végeztem, akkor úgy sorba álltak értünk! A tervezőirodák főmérnökei bejöttek az egyetemre és agitáltak. Engem is, és így kerültem az Ipartervhez, ami akkor Nehézipari Tervezőiroda címen működött az Esterházy utcában [Ma Öt pacsirta utca. – A szerk.]. Ott a Múzeum mögött van most az Építőművész Szövetség. Ott volt a Tervezőiroda. Zegzugos, különböző kis lyukakban terveztünk. Én avval az elképzeléssel mentem oda, hogy végigcsinálok mindent, mielőtt tervezni fogok. Ott kezdtem, statikusként. De tovább nem jutottam! 1949-ben kezdtem el dolgozni. És 1949-ben a [későbbi] második férjemet lefoglalták a Rajk-perben, és elítélték életfogytiglanra. Úgyhogy én is rögtön megbízhatatlanná váltam. De nem ilyen egyszerűen, mert azért először is arról, hogy mi jóban voltunk, nem mindenki tudott! Tehát ehhez kellett egy feljelentő, de az mindig akadt ebben az országban. A későbbi főnököm írt egy feljelentő levelet. Azért tudom, mert nekem azt a feljelentő levelet a Pártközpontban megmutatták. Ez is ritka. Ebben

mindent összehordott, attól kezdve, hogy én cionista voltam. De a „legkedvesebb” az volt, hogy a szeretőm egy trockista, aki most a Rajk-per miatt börtönben ül. Ez volt a lényeges dolog. És engem egyből kirúgtak az irodából. Elküldtek romeltakarító munkára, valahova Lágymányosra, amit én nem fogadtam el, nem mentem el. Végül nagy nehezen tudtam két hónap múlva elhelyezkedni úgy, hogy nem volt telefonunk sem, egy telefonfülkéből hívtam fel a Pártközpontban a káderosztály akkori vezetőjét – nem is tudom, ki volt –, akinek gyorsan elmondtam, hogy én pillanatnyilag is párttag vagyok, nem zártak ki a pártból, építészmérnöki diplomám van, és munka nélkül vagyok. Semmi mást nem akarok, csak dolgozni. És akkor ő elküldött engem valahova, a 21-es vállalathoz, vagy 23-ashoz. Nem is tudom, mi volt, mert számozva voltak az állami építőipari vállalatok, ahol építésvezető lettem.

1951-ben vagy 1952-ben megházasodtam. Lementem Dunaújvárosba dolgozni, önként jelentkeztem oda, és meg kell mondani, hogy úgy éreztem, végre valamit csinállok, ami mérnöki dolog [A mai Dunaújváros, az egykori Dunapentele akkoriban, 1951 és 1961 között a Sztálinváros nevet viselte. 1950-ben kezdték építeni a Dunai Vasművet. – A szerk.]. Sokat tanultam is, ezt köszönhetem a Wolf Johannának is, aki ott főmérnök volt [Wolf Johanna (1903–1990-es évek) – az első négy nő egyike, aki építészmérnöki oklevelet szerzett (1931). Egész életében kivitelező mérnökként dolgozott. 1929-ben kezdett dolgozni a Ganz csoporthoz tartozó Magyar Építő Részvénytársaságnál. 1951. augusztus 1-jén a 26. sz. Állami Építőtröszt főmérnöke lett. – A szerk.]. De nem volt bajom azzal sem, hogy megbízhatatlan voltam korábban, mert mikor elvégeztem az egyetemet, rögtön behívtak egy hat hónapos pártiskolára, ami a Karolina úton volt [A Karolina úti pártiskoláról lásd Hegedűs B. András és Kozák Gyula interjút a „Beszélő” 2001. októberi számában: „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van itten szó!” Vásárhelyi Miklóssal életének '45 és '56 közötti szakaszáról beszélget Hegedűs B. András és Kozák Gyula. – A szerk.]. Könnyű volt az embernek, ha akart volna, karriert csinálhatott volna. Nő voltam, mérnök voltam, viszonylag fiatal voltam, úgyhogy ott is rögtön kineveztek szemináriumvezetőnek. Amikor a munkahelyemről kirúgtak 1949-ben, akkor onnan is kitétek. A szeminárium tagjai között volt egy Leistinger nevű vasmunkás, akit később mint Lombos Ferencet ismertek meg, ő volt a Dunai Vasműnél, az építkezésnél a párttitkár. Amikor én lementem oda, ott találtam őt. De én ezt nem tudtam. Ő nagyon rendesen viselkedett, behívott és azt mondta, ne törődj te azzal, hogy megbízhatatlan vagy! Azt a pártiskolán sem tudták egyébként, hogy miért hívnak vissza a szemináriumról. Én mondtam meg, hogy valószínűleg azért, mert egy barátom van, aki a Rajk-ügybe belekerült. És azt mondja a Lombos Ferenc, én megvédelek minden támadástól. És tényleg nem volt semmi bajom, bár nem fogadták el az embert Dunaújvárosban sem, mert akik ott építésvezetők voltak, többnyire nem mérnöki diplomával, hanem a Thököly úton végeztek, a főiskolán [Az egykori Felső Építőipari Iskola utódjáról, az Ybl Miklós Építőipari Technikumról van szó, amely akkor csak középfokú iskola volt. – A szerk.]. Az arra alkalmas volt, hogy ők építésvezetők legyenek, de mégis azért feszélyezve érezték magukat, azokkal szemben, akik építészmérnöki diplomával rendelkeztek. Úgyhogy sokat szekáltak, feljelentettek engem, hogy nem építettem kéményeket, ami benne volt a tervben, mindenféle marhaságok. Volt ilyen felügyelő szervezet, és az sokat járt emiatt hozzám, mert feljelentettek.

Volt ez a női építkezés, a Wolf Johanna ötlete volt, hogy csináljuk. Ez egy eléggé rossz ideája volt. Én voltam az építésvezető, és volt két női munkavezetőm, és csupa nő dolgozott a gépen. Ez nem igaz, hogy az nőknek való, betont hordani meg nem tudom, mit. Én hamar rájöttem, hogy ez nem

megy. De itt azért barátságok születtek. Az egyik munkavezetőnővel ma is jóban vagyunk, a férjét ott ismerte meg, Dunaújvárosban. Én voltam a tanú a házasságnál. A férjét is nagyon szeretem, egy rendes ember. Katonatiszt volt, de egy művelt katonatiszt, aki beszél több nyelvet, Vietnamban is járt.

Dunaújvárosban laktam lent, különböző helyeken. Én az első időkben mentem, mikor még búzaföldek álltak ott. Alig voltak kész házak. Egy ház volt, amiben a főmérnök, a Wolf Johanna irodája volt, és volt az a ház, amiben én a legfelső emeleten egy ilyen mosókonyha-szerűségnek épült helyiségben laktam. Egy ilyen kis helyiség, nem volt bevakolva, és télen olyan vizes volt, csorgott a víz róla, hogy egy tréningruhában aludtam éjszaka, mert fáztam. És a tréningruha csuromvíz lett, úgy csavartam ki reggel! Lehetetlen körülmények között laktam. Volt olyan is, hogy egy ház fürdőszobájában. Végül a férjem lejött utánam, mert ő meg az Erőműnél kapott munkát, ott kellett beindítani az Erőművet, akkor már rendes helyiségben laktunk. Ő beruházó volt, és a beruházók kaptak rendes épületet, egy lakásban egy szobát kaptunk. Nem tudom, hanyadmagunkkal laktunk abban, de az már kulturált, elviselhető volt. Az is jó volt, amikor új építkezést kezdtem, egy olyan felvonulási épületet építettem, ahol direkt egy szobát magamnak csináltam. Az nekem megfelelt. Nem volt fürdőszoba meg nem tudom, mi. De akkoriban ez elviselhető volt, és fiatal voltam. Én ott jól éreztem magam annak ellenére, hogy ilyen körülmények voltak. Mert a szakmai feladat az érdekes volt, érdekelt. Az az épület, amit a legjobban szerettem építeni, az a tűzállótéglagyárnak volt egy nagy, érdekes szerkezetű vasbeton épülete. Ma már semmi nincs ott, nem használják semmire, mert a tűzállótégla-gyártás az leállt. De a városban is dolgoztam, a városban lakóházat építettem. Egy szocreálban tervezett csúnya lakóházat. Ez az, amit nők építettek. Persze besegítettek férfiak is. És olyan buta szerkezetek vannak, nem volt fa az országban, és ezért a magastetőnek a szarufáit vasbetonból tervezték. Borzasztó dolgok voltak. Na, a várost én nem is szerettem olyan nagyon. De most, hogy visszamentem, annak ellenére, hogy szocreál házak is vannak benne, szépnek találtam. Sok növény, fa, virág van benne, és az emberek lokálpatrióták. Szeretik azt a várost. Szóval ez olyan lelkesé tett, hogy nem hiába építkeztünk ott!

Először életemben 1953-ban léptem át a magyar határt. Koppenhágába küldtek, a nemzetközi nőkongresszusra. Akkor az nagy szó volt, azt is jelentette, hogy most már megbíznak bennem, kvázi. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségével mentem a koppenhágai kongresszusra. Én abban nem voltam bent, én nem voltam egy ilyen, hogy mondjam, feminista harcos. Nem. Én azt mondtam, hogy nem kell ez nekünk. A kongresszus nagy élmény volt számomra, mert először voltunk nyugaton. Megcsodáltuk a kirakatokat, ahol nejlon fehérneműk voltak, a nejlon bugyi és a nejlon ing meg ilyenek. Persze nem volt pénzünk, hogy ilyeneket vegyünk. Azt hiszem, Vassnénak hívták a szervezet vezetőjét. Ők elmentek máshova, és akkor rám bízta a csoportot, mert én tudtam németül meg angolul is valamelyest, és Dániában azzal lehetett boldogulni. Mindig számoltam az embereket, hogy megvannak-e, na nem azért, hogy nehogy kint maradjanak, mert olyanok voltak velem, hogy matyóruhás parasztasszonyok. Egy tizenhárom gyerekes mama, szegény. Egyetlen egy volt még, aki egy ilyen értelmiségi, ez egy matematika-tanárnő, nagyon helyes volt. Úgyhogy ennyi volt.

Mikor leállították Sztálinvárost, akkor 1954-ben fölöttem Pestre, és nagyon nehéz volt elhelyezkedni, mert akkor nem keresték úgy a mérnököt! [A Nagy Imre-kormány megalakulása (1953. július) után jelentős változásokra került sor a gazdaságpolitikában. Csökkentették a

beruházásokat, és megváltoztatták a beruházások szerkezetét is, a gazdaságpolitika súlypontja a nehéziparról a könnyűiparra és a mezőgazdaságra tevődött át. Ez együtt járt számos nagyberuházás leállításával vagy lassításával: budapesti metró, diósgyőri Lenin Kohászati Művek rekonstrukciója, Sztálinváros építése. – A szerk. Egy úgynevezett Középgépipari Építő Vállalatnál helyezkedtem el, aminek ez a fedőneve volt, hadiüzemeket építő vállalat volt. Egy nagyon rendes főmérnöke volt, és egy nagyon buta és rosszindulatú munkásigazgatója, akit Sándor Lászlónak hívtak. Egyébként építésügyi miniszter is volt [Sándor László (1910–1988) – eredeti foglalkozás kőművessegéd, 1945 előtt az Építőmunkás Szakszervezet vezetőségi tagja. 1950–51-ben építésügyi miniszter, utána vállalatigazgató. 1957-től a Határőrség párttitkára, majd az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium tanácsadója. – A szerk.]. A Középgépipari Építőipari Vállalatnál mint műszaki osztályvezető helyezkedtem el, egyszerűen semmi tekintélyem nem volt. Én azt éreztem, hogy lenéznek, kiröhögnek. Hetenként tartottam építésvezetői értekezletet, és hetenként számon kértem, hogy ami előző héten feladat volt, megcsinálták-e. Nem. És akkor egyszerre csak kikeltem magamból, és férfi módra elkáromkodtam nekik magam, és azt mondtam, hogy az isten bassza meg, itt vagy rend lesz, vagy vegyék tudomásul, hogy aki nem csinálja meg a feladatát, az mehet. És attól kezdve azt mondták, hogy aki így tud cáromkodni, azt elismerik, hogy építőipari ember. Ott a főmérnököt leváltották. Régi vágású ember volt, nem is tudom, mi volt a kifogás. Politikai kifogás volt ellene. És meg akartak tenni engem főmérnöknek. Mondtam, hogy nem vállalom ez után a főmérnök után, tegyék ki a buta igazgatót, ne a jó főmérnököt. Ez egy butaság volt, azt hittem, mindig meg kell mondani az igazat. Sok minden ellentétünk volt, mert a vállalatunk ingyen épített államtitkároknak a lakásában is, én ezeket jelentettem, hogy ez azért mégis helytelen, ennyi pénzért költeni stb. Vége az lett, hogy 1954 utolsó napján, december 30-án kizártak a pártból, és megint kitétek a munkahelyemről. De ez már abban az időben volt, amikor a „Szabad Nép”-nél ezek a taggyűlések voltak, amikor kritizálták az egész pártvezetést. Úgyhogy pillanatok alatt elterjedt a híre, hogy engem miért tettek ki. Egy nyolcoldalas jegyzőkönyv készült, ami abszolút nem fedte a valóságot, mindent össze kellett hordani. Megjelent a „Szabad Nép”-ben egy cikkem, hogy a prémiumrendszer az építőiparban rossz. Mert az építésvezetők forintteljesítmény után kapják a prémiumot. Tehát, ha beállítanak egy autóbust, ami üresen jár oda-vissza, annak a költségei is emelik az ő prémiumukat. Na, emiatt behívtak a Pártközpontba, egy egyébként értelmes, egyetemről ismert bölcsész barátom volt ott, akit érdekelt ez a dolog, de hát legalábbis úgy tett, mintha érdekelne. És amikor én bementem az Akadémia utcába, mert akkor még ott volt a Pártközpont, akkor ott csönd volt, perzsaszőnyegek és nem tudom, mi. És akkor a párttitkárnak elmondtam, hogy egyáltalán nem volt jó benyomásom a Pártközpontból, teljesen el vannak szakadva a valóságtól. Ez mind persze benne volt a kizárásban. Meg hogy nem voltam hajlandó agitálni, hogy emelkedett az életszínvonal. Mert akkor gyalázatos volt, tényleg a vidéki munkásoktól kértek pénzt, hogy legyen mit hazavinniük! Olyan állapotok voltak. Ez volt, én az egészen tulajdonképpen mulattam. Inkább egy hősnek éreztem magam, mert jöttek föl a barátok, és kezdtek kérdezni, hogy mi történt, mi volt. Ez akkoriban úgy elterjedt. Utána ugye jöttek a Petőfi körüli gyűlések, azokra mindre eljártunk a férjemmel együtt [Baloldali ifjúsági értelmiségi vitafórum, melynek jelentős szerepe volt az 1956-os forradalom szellemi előkészítésében. 1955-ben a DISZ keretén belül alakult meg, majd 1956 tavaszától a Nagy Imre körül kialakult pártellenzék fórumává vált. – A szerk.]. És közben lettem én állapotos, 1955-ben született meg a fiam.

Egy éves épp azon a napon volt, amikor a Rajkot újratemették, 1956-ban. Arra nagyon jól emlékszem, mert ahhoz, hogy el tudjunk menni a temetésre mind a ketten, a nagymamát kellett

megkérni, az anyósomat, hogy legyen a gyerekekkel. A forradalom napjaiban [lásd: 1956-os forradalom] semmi forradalmi cselekményt nem csináltam, otthon voltam a fiammal. Az belefért, hogy ott a ház lakóival együtt a Verpeléti úton, mert akkor még az volt a Karinthy Frigyes út, felszedtük a kockákat, mikor jöttek a tankok. Sok kisgyerek volt abban a házban, ahol akkor laktunk, és énnekem eszembe jutott, hogy a Kelenföldi Tejüzem ott van közel. És megszerveztem, hogy egy stráfkocsival elmentünk, és hoztunk tejet, vaját, szóval, ami ott volt, azt nem is tudom, hogy ingyen vagy pénzért, de ideadták. És aztán hazavittük, és szétosztottuk a gyerekesek között. Erre az egy cselekményemre büszke vagyok. Akkor voltak ilyen gyermektápszerek, és sorban álltam egy gyógyszerértár előtt, amikor lőtték a Bartók Béla utat, ilyen emlékeim vannak.

A férjem egyébként egész idő alatt Karinthy-t olvasott. Otthon volt. Én is otthon voltam zömében, és így kevés élményem volt. De azért megdöbbenem, amikor abban a XI. kerületi kis utcában, mert ott egy nagyon kis utca volt a Siroki utca, ott a Körtér mögött, ahol laktunk, egyszerre csak nyilas karszalaggal láttam meg embereket. Akkor még nemrég volt vége a háborúnak, és Ausztriából átjöttek. És azt hitték, hogy most az ő világuk jött el. És akkor hát hirtelen megdöbbenem. Ennek ellenére nem mondom azt, hogy ez egy ellenforradalom volt. Azt soha nem mondtam. Ez egy szabadságharc volt, mi azt hittük akkor naivul, hogy meg lehet változtatni a szocialista rendszert. És a szocialista rendszerben lehet jólét is, csak a Sztálinék csinálták ilyen borzalmasan elhibázottan. Hát, körülbelül ez volt a mi felfogásunk róla.

Be is mentünk Budapestre november 4-e után nem sokkal, és akkor láttuk, hogy különösen a Körút, az Üllői út környéke borzasztó volt, a Kilián laktanya teljesen szétlőve [Ma Mária Terézia laktanya. – A szerk.]. Meg az egész nagyon szomorú látvány volt. Úgy nézett ki, hogy itt tíz évig se lesz rend. Összetalálkoztunk egy barátommal, aki újságíró volt, és továbbra is valami lapot szerkesztett, amiért nyolc évet kapott 1956 után. Ez a Lőcsei Pál, vele volt az az illegális találkozási pontom annak idején [a nyilas hatalomátvétel napján]. Letolt minket a sárga földig, hogy mérnökök vagytok, hát miért nem mentek ki Nyugatra. És tulajdonképpen a tisztelt férjem, az benne is lett volna. Megint én voltam az, aki ragaszkodtam. Először is egy egyéves gyerekekkel nem. Szóval nem gondoltam rá, hogy az jó lenne. Itt élem már le ezt az életet.

Engem borzasztóan foglalkoztatott az egész 1956-os dolog, és biztos, hogy részt vettem volna benne, ha nem egy éves a fiam. Nem óhajtottam visszalépni a pártba, a férjem mondta, hogy nem fogsz kapni munkát. Nem lesz ez, nem lesz az! És március 31-e volt a határidő, amíg vissza lehetett lépni 1957-ben. Én egy csomó mindenben egyetértettem azzal, ami 1956-ban történt, és tudtam, hogy lecsukták a Déryt [Déry Tibor író (1894–1977), aki 1956 októberében az írószövetség forradalmi bizottságának tagja volt, majd a bukás után nyíltan elutasította a Kádár-rendszert, 1957-ben tartóztatták le, és az úgynevezett íróperben 9 évi börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult. – A szerk.]. Ha mindenről nem is tudtam, de egy csomó mindenről értesültem. Kijöttek a XI. kerületi pártbizottságtól az utolsó napon, hogy lépjek be. De, mondom, énnekem más véleményem van. Mondom, lehetetlen dolog, hogy a Déry Tibort lefogják, hogy egyáltalán. Ezeknek az embereknek igazuk volt. Ezt nem lehet így megoldani, ezzel a kérdéssel. Mindegy. Nem érdekes, lépjek be a pártba! Ez a párt változni fog! Lehet különvéleményem – azt mondták. A későbbiekben ezt nagyon sokszor elmondtam a későbbi munkahelyeimen, hogy én úgy léptem csak vissza a pártba, hogy különvéleményem lehet. Hát sokat ért el az ember ezekkel!

Ez volt a legnehezebb, állást szerezni. Protekció kellett hozzá, a régi, egyetemi mozgalmából ismert valaki, aki a pártközpontban dolgozott. Az szerzett nekem állást, de egy elég rossz állás volt ez a Budapesti Cementipari Vállalatnál, a BUCEM-nél. Kútgyűrűket, mozaiklapokat meg ilyeneket gyártott, és ott műszaki osztályvezető lettem, de úgy, hogy elküldtek valakit, akinek ugyan nem volt semmilyen képesítése, ehhez nem is kellett, meg kell hogy mondjam. Nem egy nagy dolog ezeket a gyártmányokat gyártani, de azért küldték el, mert részt vett a forradalomban. Na ez nekem már nagyon rossz érzés volt, hogy én egy olyan helyébe megyek, de hát nem volt mit tennem. Volt egy főmérnököm, akinek soha mérnöki diplomája nem volt. Olyan elemet is csináltunk, amivel a tetőt le lehetett fedni, ami egy vasbeton rajz volt, és egyszerűen nem értette meg, még a rajzot se, annyira nem értett hozzá. De mindenbe beleszólt, főnökösödött. Az igazgató egy részeg munkáskáder volt. Igyekeztem minél hamarabb elkerülni, azt hiszem, összesen másfél évet dolgoztam ott.

És akkor a férjem segítségével, az első férjem segítségével, bekerültem a műszaki egyetemen egy akadémiai kutatócsoportba. Az egy egészen más légkör volt. Ott nagyon jól éreztem magam, csak nem volt nekem való a kutatási munka. Végeztem én, csináltam, könnyűbetonnal foglalkoztam, még le is doktoráltam belőle. Ennek ellenére én ezt nem nagyon szerettem csinálni. És az oktatás, a professzorom az nagyon rendes volt hozzám, és szeretett volna átvenni oktatói státuszba, adjunktusnak, én nem akartam, mert oktatni se szerettem. Annak ellenére mégis jól éreztem magam, mert hát szakemberek között dolgoztam, nem furkálódtak ellenem, megbecsültek. Nem volt semmiféle problémám, de tíz év múlva azért elég volt ebből. És akkor legalább, gondoltam, ha már a kutatásba bedolgoztam magam, akkor legalább egy olyan kutatóintézetbe megyek el, aminek kapcsolata van az iparral. Tíz évet voltam a műszaki egyetemen, ami arra volt jó, hogy teljesen megnyugodtam. Mert azért az építőipar az nem egy nyugtató szakma volt, de azt hiszem, most se az, soha nem olyan. És akkor kerültem az Építéstudományi Intézetbe, főmunkatárs lettem. És onnan mentem nyugdíjba 62 éves koromban, 1984-ben. És akkor végül sikerült kilépnem a pártból is. Megkaptam a negyvenéves tagsági igazolványt, egy papírlap. És bejelentettem, hogy én kilépek. Kérdezték, hogy miért. Mondom, elég volt. Én úgy léptem vissza, hogy különvéleményem lehetett, és taggyűlésen sok botrányt okoztam. Különösen amikor a Tömpe András öngyilkos lett. Ez egy érdekes ember volt. A második férjemmel volt jó barátságban, 19 éves korukban együtt buktak le, és azóta tartott a barátságuk, de ő soha nem volt Magyarországon. Csak valószínűsítjük, hogy ő valami hírszerző lehetett, különböző dél-amerikai meg mit tudom én, milyen országokban járt. Tény az, hogy egyszer itt volt nálunk a Brezsnyev uralma alatt, és borzalmas rosszakat mondott a Brezsnyevről. Szóval nagyon szidta, és elege volt, és mindenből elege volt. És valami könyvkiadóban egy politikai bizottsági tag, már azt se tudom, hogy az ki volt, megvádolta őt, és rágalmazta különböző dolgokkal. Ő tisztázta magát, de aztán annyira elege volt az egészből, hogy főbe lőtte magát. És ez egy borzasztó élmény volt számunkra, a férjemmel együtt. És én a taggyűlésen felvettem, hogy hova vezet ez. És minden rosszat elmondtam az akkori rendszerről. De hát soha ebből nekem nem lett semmi bajom, mert mondani akkor lehetett már, bár nem történt semmi. És azt mondtam, hogy elég. Azt mondták, de mégis mondjak egy indokot, hogy miért lépek ki. Hát többek között azért, mert még nem rehabilitálták mindig Nagy Imrét. Az egy nagy gazság volt, az egész kivégzésük. Én egyébként a Gimes Miklóst, akit vele együtt végeztek ki, azt én jól ismertem, még gyerekkoromból, fiatal koromból, mert ő is lejött oda mindig a Körösökhöz nyaralni, ahol mi nyaraltunk. És innen volt az ismeretség. Szóval én tudtam, hogy az egy gazság, akkor már, amikor megtörtént a kivégzés. És attól kezdve nekem borzalmas volt az végig. Szóval

az a helyzet, hogy én 1984-ben azt mondtam, ha ma még odáig nem tudtunk eljutni, hogy a Nagy Imre-ügyet rendezzük, és rehabilitálják, én ennek a pártnak nem óhajtok tagja lenni. Akkor kiküldtek a XI. kerületi pártközpontból egy fiatalembert, hogy győzzön meg engem, hogy az én negyvenéves párttagságom mégiscsak valami. Hát nem tudott meggyőzni. Úgyhogy én végül azóta nem vagyok párttag. És el is döntöttem, soha, semmiféle pártnak nem lennék tagja.

Na most a nyugdíj. Csodálkoztak nagyon. Én úgy mentem nyugdíjba, hogy még két évig dolgoztam mint nyugdíjas. De ugyanazokat kellett csinálni, tanulmányokat, amiből úgy éreztem, hogy soha, semmi nem valósul meg. Szóval voltak jó ötleteim is, amiket lehetett volna, amiket például kint láttam, tanulmányutak kapcsán, és meg lehetett volna valósítani itthon. De soha, semmiből nem lett semmi. Mert ezeket csak beadtuk, akkor fizettek érte, persze nem nekem, hanem az intézetnek. És a minisztérium el se olvasta szerintem, beadhattam volna akármit. Na most elegendő volt, és azt mondtam, hogy én nyugdíjba megyek. De senki nem értette meg, legfőképpen a második férjem, aki a halála napjáig – 79 éves volt – dolgozott. És a munkatársam se, akivel ma is jó viszonyban vagyok. Nem értette meg, mert én tényleg nagyon aktív valaki voltam. És mikor együtt jártunk vidékre, szakvéleményeket meg nem tudom, mit készíteni, akkor megismerte az én munkatempómat is. Egyszerűen képtelen volt elhinni, hogy én tudok úgy élni. De tudtam. Tudtam, egész jó volt. Végül is, nem is tudom, hát háziasszony voltam. Szakmai dolgokkal nem foglalkoztam. Abszolút meg voltam így is. Hát 62 évesen azt mondtam, elég volt ebben az életben, és jöjjenek a fiatalok. Szóval nem éreztem azt, hogy énnekem most föltétlenül el kell ott foglalnom egy helyet.

Édesanyám lent maradt Békéscsabán egészen 1948-ig. Akkor eladta a lakást, és itt vettünk egy közös lakást, aminek aztán nem bírtuk a költségét, és el kellett adni. Ez a Böszörményi úton egy nagyon szép lakás volt, kétszobás lakás. A családból én kerestem legelőször, mikor 1949-ben elmentem dolgozni az Ipartervbe. De mint szigorló mérnöknek nem fizettek túl sokat, az egész családot eltartani abból nem tudtam. Volt, hogy édesanyám is elment állásba, egy államosított varrodába, de nem bírta. Meg volt szabva, hogy mennyit kell normában csinálni. Ő kipróbálta, és rájött, hogy ennyit nem lehet rendesen megcsinálni. És akkor otthagya. Szóval ő nem tudott így alkalmazkodni, úgyhogy nem volt nyugdíja. Semmi. Az öcsém villamosmérnökként végzett, és akkor indult be a Miskolci Nehézipari Egyetem 1949-ben. Ő ott tanársegéd lett, aztán adjunktus, docens, szóval ott volt oktató. Aztán eladtuk a Böszörményi úti lakást is, és abból lett nekem egy bérlakás, egy garzon, édesanyámnak meg az öcsémnek pedig egy kétszobás lakása. Ez 1950-ben volt, akkor költöztem a Siroki utcába. Egy szoba, hall és egy teakonyha. De én nagyon szerettem, meg voltam vele elégedve. Az utcára nézett, de ez egy vékony, keskeny utca. A sirok az egyébként keskenyt jelent szlovákul, az egy szlovák szó. [A szlovák 'sirok' szó jelentése: széles. Az utca a Heves megyei Sirok településről kapta a nevét. – A szerk.] És ott dübörgött a villamos, mert ott fordult meg a 6-os villamos, amikor jött a Karinthy Frigyes úton, akkor a Verpeléti úton, befordult, és ki, a Móricz Zsigmond körtérre. Engem az a villamos nem zavart, de amikor 1956 után nem járt a villamos, és szörnyű csend volt, akkor erre a csendre mindig felébredtem.

1961-ben költöztünk el. Én nagyon rajta voltam, hogy elcseréljük egy kétszobásra, de nem sikerült. Ez egy bérlakás volt, és nagyon nehéz volt elcserélni. Végül a Schönherz Zoltán utcában □Ma Október huszonharmadika utca. – A szerk.□ sikerült egy kétszobás, konyhás. Olyan jellegű volt, mint a panellakások, de nem az volt. A Skálával, a mostani budai Skálával pont szemben, a hatodik emeleten laktunk. Egy új, háború utáni lakás volt. Jól meg voltunk, mert az elég volt, egy szobában

lakott a fiam, egy szoba meg a mienk volt. Akkor nem voltak ilyen nagy igények.

Én a háború után sokáig nem akartam semmiféle komolyabb kapcsolatot. Hozzá kell tennem, hogy komolyabb kapcsolatot, mert azért voltak kapcsolataim a felszabadulás után. Vártam vissza az élettársamat. Őt azért is vártam vissza, mert minden nap az újságokban megjelent, hogy kik jöttek haza fogságból, és én reménykedtem, hogy ő haza fog jönni. Aztán idővel ez a remény egyre inkább elmúlt. Akkor lett komolyabb kapcsolatom az első férjemmel, aki szintén a műszaki egyetemre járt. Talán nem véletlen, hogy ő is villamosmérnöknek készült, mint az élettársam. Kerestem valamit, ami összeköt. Közben 1947-ben megismerkedtem az Új Építészet Körében a második férjemmel, Perczel Károllyal, aki akkor már nős ember volt, a felesége Párizsban élt egy másik emberrel, egy később nagyon híressé vált magyar szobrászművésszel.

A második férjem, Perczel Károly 1913-ban született, és 19 éves korában már elítélték itt, Budapesten, amikor voltak lebukások, amikor a statáriális eljárások voltak [1931-ben, a biatorbágyi viadukt felrobbantása után bevezetett statáriumról van szó. – A szerk.]. Akkor a Műszaki Egyetemre járt itt, Budapesten, és mikor kijött a börtönből, kirúgták rögtön. Elment Brünnebe, először ott tanult, aztán ott sem folytathatta, amikor a németek megszállták Csehszlovákiát, mert ő is zsidó származású volt, és aztán Zürichben szerzett diplomát. Nem is jött haza, hanem Franciaországba ment ki. Megnősült, és a háború alatt, 1942-ben született a lánya. Ő végig párttag volt, és részt vett a francia ellenállásban. 1946-ban már itthon volt. Az Építésügyi Minisztériumban [Építési és Közmunkaügyi Minisztérium] meg a Fővárosi Közmunkák Tanácsánál dolgozott, és ott mondták neki, hogy magyarosítsa a nevét. És akkor lett Perczel. Eredetileg Preiser volt.

Na most, amikor összeismerkedtünk, rögtön az volt, hogy feleségül akart venni. Én semmiképpen nem akartam. Végül a felesége hazajött, és akkor a mi kapcsolatunk megszakadt. Egészen soha, mert amikor lefoglalták a Rajk-perben, rögtön tudomást szereztem róla, 1949-ben. Az, hogy énnekem nem lett semmi bántódásom, és nem fogtak le akkor engem is, azt neki köszönhetem, mert ő nem árulta el, hogy mi kapcsolatban voltunk. Félt, hogy esetleg én is valamilyen formában lebukok [Perczel Károly öt évet töltött börtönben, 1949 és 1954 között. – A szerk.] Közben én férjhez mentem.

1967-ben találkoztunk újra. És valahogyan ez úgy végződött, hogy úgy döntöttünk, hogy mindketten elválunk. A fiam akkor 12 éves volt, már megértette. Ennek több mint harminc éve már. És tulajdonképpen a második férjemmel nagyon harmonikus életet éltünk. Szóval sok nehézség volt, mert sokszor volt az, hogy például a karácsonyt én egyedül töltöttem, mert ő elment a családjához, amit én természetesnek találtam.

Rengeteget utaztunk a második férjemmel. Mind a ketten szerettünk utazni. Soha nem gondoltam volna, hogy annyit fogok megismerni a világból. Nagyon sokat kirándultunk, nem csak utaztunk, hanem kirándultunk is. 55 éves koromban megmászta a Gerlachfalvi-csúcsot, az a Tátra legmagasabb csúcsa [A Magas-Tátra és egyben a Kárpátok legmagasabb pontja 2655 méter magas. – A szerk.]. Akkor a férjem 64 éves volt, és jött velünk. Ő is, meg a két fiú gyerekünk, az övé meg az enyém, négyesben voltunk ott. És azután is, ahányszor utazni voltunk. Hát például úgy kellett lebeszélnem, hogy az Olimposzt megmásszuk. Feléig eljutottunk, de ott mondtam, hogy ha mi felmegyünk a csúcsra, nézd meg, olyan felhős, nem fogjuk látni Zeust, biztos, de az is biztos, hogy visszajövet még egyszer a turistaházban kell aludni. Tehát ennyi nap veszteség. Úgyhogy nagy nehezen sikerült őt lebeszélni, csak a feléig jutottunk el az Olimposznak. De ahol voltunk, ott

mindenütt hegyet is kellett mászni mindig, ha volt hegy. Aznap is, amikor meghalt, téli nap volt, csak sétálni mentünk. Az január másodika volt, és ide fölmentünk a Szabadság-hegyre. Ahol a templom van, ott történt, hogy ott leültünk egy padra. Ott még arról beszélgettünk, hogy az ő unokái másnap idejöttek volna, és hogy visszük őket szánkózni. És ahogy felálltunk és elindultunk, ő egyszerűen csak összeesett. Még magához tért, és mondtam, hogy mentőt kell hívni, mert ott jöttek turisták, és kérdezték, hogy segíthetnek-e. Nem, nem, nem kell, én jól leszek, le tudok még menni Budakeszire – mondta. Nem tudott lemenni. Végül kijöttek a mentők. Onnan tudtam a templomból telefonálni, illetve nem a templomból, hanem ott van egy ilyen lelkészi ház, onnan telefonáltam. És még aznap meghalt, szívinfarktusban [Perczel Károly 1992-ben halt meg. – A szerk.]. Úgyhogy én is valami ilyen halált szeretnék majd, nem olyat, hogy ágyban, párnák közt. És akkor egy fél év múlva aztán jött az unoka elfoglaltság. Az volt a szerencse, hogy akkor a menyem, az ment hamar dolgozni, és én beálltam főfoglalkozású nagymamának. Azt szoktam mondani, hogy nem voltam főfoglalkozású anyuka soha, de lettem főfoglalkozású nagymama, és azt nagy élvezettel csináltam. Minden nap lementem. Ők a Diósároknak laknak, és hát estéig ott voltam.

A fiamat nem neveltük zsidónak, de egész kis korától kezdve én fontosnak tartottam, hogy tudja. Ezt nagyon fontosnak tartottam, mert akkor sem volt olyan világ, hogy ne lett volna antiszemitizmus, legfeljebb csak a szőnyeg alá söpörték. Például elmondtam, hogy miért nincs neki nagyapja, mert a másik részről se volt. Elmondtam, hogy mi történt. Egyszer, amikor volt az április 4-i ünnepség, még emlékszem, vittem óvodába és megkérdezte, hogy most a nagyapának a sírjánál is megemlékeznek. Mondom, hát nem hiszem. De jó lenne!

Minden évben volt a fiamnak karácsony. Ez természetes volt. Volt egy év, már nem tudom, mikor, hogy nem lehetett karácsonyfát kapni, akkor én megoldottam úgy, hogy szereztem ilyen ágakat, fenyőágakat. Keresztülhúztam egy spárgát a fiam szobáján, és arra erősítettem, és ott voltak a díszek. És ez annyira tetszett neki, hogy a következő évben is azt kérte, hogy úgy legyen. Én nem is szoktam tudni, hogy mikor van a zsidó újév [lásd: Ros Hásáná]. Most már bemondják a rádióban, és onnan tudom, de nem tudtuk. Nem nagyon foglalkoztunk ezzel.

A fiamnak még kevesebbet jelent a zsidó származása, mint nekem. A felesége is keresztény nő, ennek ellenére azért mind a ketten megegyeznek abban, hogy azért a gyerek, az tudja, hogy zsidó származású, és tudja, hogy mik történtek. De ezt ő már mint történelmet nézi.

Én nem vágyok Izraelbe. Hogy megnézzem, arra igen, mert mondják, hogy nagyon érdekes és szép ország, de az, hogy kimenjek Izraelbe élni, azt nem. Azért volt, aki a rokonok közül volt Izraelben, ketten is, de távoli rokonom. Egy másod-unokatestvérem, akit Svájcban kiutasítottak, és elment Izraelbe, ott angol katona lett. És mint angol katona harcolt, aztán hazajött, és ebből sok baja is lett az 1950-es években. A másik pedig kint élt Izraelben. Hamarabb ment ki, tehát a deportálások előtt, nem tudom, hányban. Szintén egy másod- vagy harmad-unokatestvér. Ilyenek voltak, de távoli rokonok.

Nem tartoztam azok közé, akik mikor kellett, elítélték Izraelt [lásd: hatnapos háború]. Nem, egyszerűen nem értettem, ami ott van. Nem voltunk rendesen tájékoztatva azokról a dolgokról, úgyhogy nem foglaltam állást. Egyetlen egy lelkiismeret-furdalásom van ezzel kapcsolatban, az én lengyel barátnőm, amikor a gyerekeit kiadta a gettóból ennek a textilmérnök feleségének, szegény úgy borult a nyakamba sírva, hogy soha többé nem fogja látni. Szóval az is egy ilyen örök emlék marad számomra. Valószínűleg ő megírta még az Izraelben lévő bátyjának – aki még

Lengyelországból ment ki –, hogy nálam érdeklődjön a gyerek iránt. És én kaptam is egy levelet. Akkor már a gyereket Amerikába vitték. A férfi, ez a textilmérnök zsidó volt. Voltak saját gyerekeik is, egy nagyon rendes házaspár volt. És valószínűleg jól boldogultak, nem tudom, mert teljesen megszakadt a kapcsolat. Mielőtt elmentek Amerikába, eljöttek elköszönni, és semmi több. És én a barátnőm bátyjának a levelére, disznó módon, nem válaszoltam, mert nem akartam megírni, hogy van, mert én akkor úgy ítéltam meg, hogy Izraelben veszélyes élni, és az a gyerek most mégiscsak jó, biztonságos helyen van Amerikában, és nem biztos, hogy jó lenne neki egy ilyen változás, de hát ebben nem volt jogom nekem dönten. Utólag így látom.

[Tevan Zsófiával és Perczel Károllyal életútinterjú készült az Oral History Archívum (Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány) számára is, mindkét interjút Szabóné Dér Ilona készítette (Perczel Károly, No. 44, 1986–1987. 380 oldal; Tevan Zsófia, No. 57, 1987, 80 oldal). – A szerk.]

Tevan Rezső 1944-es naplórészlete

és Andor bátyjához írt levele

Édesapámat, Tevan Rezső építészmérnököt az ország német nácik általi, 1944 március 19.-i megszállása után internálták. Először a békéscsabai rendőrség fogta el, majd rendőri felügyelet alá helyezve hazaengedték, pár nap múlva a német hatóságok tartóztatták le többek között bátyjával, Andorral együtt, és Debrecenbe internálták. A naplórészlet e néhány nap történetét, apukám gondolatait tartalmazza. Később Bécsbe vitték őket, ahol apukámat egy építészmérnöki irodában dolgoztatták, Andor bácsit pedig, másutt napszámosként. Akkor nem gondoltuk, hogy az internálással nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint a többi békéscsabai zsidónak, akiknek nagy részét, köztük édesanyjukat is Auschwitzba deportálva megölték. Andor bácsi haza tudott jönni, apukámat azonban aranyeres operációja után a bergen-belseni lágerbe vitték, ahol 1945 márciusban vagy április elején tifuszban meghalt.

További megjegyzéseimet a megfelelő helyen, ugyanezzel a betűtípussal teszem meg.

Tevan György

I.

Az áprilisi napsütés a párás levegőn keresztül játszadoxva csillogtatta a kert fenyőleveleit, melyen az imént esett eső még nem száradt fel. .. Az építész irodája ablakából nézte. (Ideiglenesen a nappaliban volt az iroda.) Hányszor gyönyörködött már ebben, és mégis mindig úgy nézte, mintha először látta volna a fény és árnyék e különösen szép játékát. Ma mintha még több érzést is keltett fel benne, mint máskor. A háború ötödik évében a szenvedő tömegekre gondolt, melyeknek bajai mindig könnyel töltötték be szemét, ha rájuk gondol. A fenyő tűlevelein fennakadt esőcseppe(cs)kéket is végtelen sok könnycseppnek látja most.

Szombat délután van, máskor ilyenkor a weekendre gondol, de most már vége az ilyen várakozásnak, egy hónap óta itt vannak a németek! Különben is, asztalosmesterét várja, ki új telep építésével foglalkozik, és annak tervével bízta meg őt. A vázlattal elkészült és most óhajtott vele megbeszélni. Ilyen alkalomkor szerette meghittebb embereit is magához hívni és azok véleményét is meghallgatni. Most is így volt. Ott voltak már az egyszerű, becsületes emberek, az egyszerűségnek és becsületességnek azzal az arcra kiült jellegével, amit egy munkában eltöltött élet kölcsönöz az embernek. És most megérkezett az asztalos is. Készséggel készítette el a tervvázlatot részére, bár tudta, hogy a világégés után minden megváltozik és valószínű, hogy nagyobb üzem magántulajdonban nem marad, mégis nem akarta egy ember élete ábrándjait elosztatni és ezért elkészítette a tervet. Együtt ül már a nagytanács.- Az építész magyaráz: így gondolta a munkatermüket, így a gépműhelyt, így az anyagraktárt és ide előre a főnöki és műszaki irodát. „Igen, ez már más, mint ahogyan mi terveztük,-mondja az asztalos elragadtatással. -Itt minden át van gondolva, a munka folyamatában nincs zökkenés, mert egymás után jönnek a szükséges helyiségek. Hiába másképen fog hozzá az, aki mestere valaminek !” Szerette hallani az építész ha tudását dicsérik, nem volt mentes az apróbb emberi hibáktól, szótlanul hallgatta az asztalos áradozását. Elmerengett jóleső érzésben és kinézett a kertre néző ablakon. Mi az ? Talán a szeme káprázik? De nem, hisz már hallja is őket. Ott jönnek: Egy német tiszt, német katona és magyar rendőr. „Itt vannak a németek, bizonyára a lakás miatt,” mondta látogatóinak, bár érezte, hogy nem erről lesz szó. Felugrott és elébük ment az előszobába, ajtót nyitni. Nevét hallja. Maga az? Kérdi a német tiszt. „Igen, én vagyok.” „Velünk jön azonnal.” „Miért?” „Ki fogják hallgatni.” „Igen- mondta - megyek átöltözni” és indult lakásába, ahova mindhárman követték őt. Bejutva lakásába feleségét találja szokásos foglalatosságában, ki rémült arccal figyel fel férje nyomában hallható három pár csizma kemény dobbanására. „Itt vannak értem a németek”- csak ennyit mondott és szekrényéhez sietett, ahol az ez alkalomra már előre elkészített ruhája és készenlétbe hozott hátizsákja volt. - Öltözködés közben a németek közvetlen melléje álltak. Fegyver és kommunista iratok után érdeklődtek, majd a tiszt átnézett a többi szobába is, hol aggódó felesége tört németiséggel kérdi, hogy hová és miért viszik el férjét. „Csak rövid időre kihallgatni, hozzon iratokat magával,” mondja a tiszt, látszólagos jóindulattal. „Na gyerünk, gyerünk” szólal meg egyszerre nyersen egy durva hang magyarul. A német katona volt, kinél csak most figyelte meg sapkáján a halálfejet és fekete hajtokáján a hírhedt SS-jelet. „Gyerünk, gyerünk” ismétli szolgáiban a magyar rendőr, mutatva azt, hogy ő is beleegyezését adja a történő dolgokhoz, kifejezve ezzel jellemzően az egész magyar közigazgatás magatartását. „Vigyek magammal takarót?” kérdi a közben visszatért tisztól. „Csak egy köpenyeget, hisz visszajön nemsokára, de

ügyeljen, hogy a zsidócsillag ne hiányozzon ruhájáról.” - Elkészült, sebtében búcsút vesz feleségétől, megcsókolta azzal az érzéssel, hogy talán utoljára. Hamar végzett, nem akart elérzékenyülni. Átsietett irodájába, követve őt a németek. „Isten velük uraim, le vagyok tartóztatva” szólt és kisietett, otthagyva az ámulattól szólni nem tudó munkatársait. Nem értették, hogyan lehet valakinek a lakásába betörni és elvinni, ilyet ők előzőleg sosem láttak, és a német rendszerről szóló híreket részben felnagyított dolgoknak hitték, mert hiszen csak bűnöző embereket lehet letartóztatni. Felesége kétségbeesetten követte őt az udvaron keresztül, vitéz úrnak szólítva az SS-ruhába bújtatott sváb kölyköt. Ő nyugodtan haladt a csoport előtt, mintha csak önként ment volna, az utcai kiskapunál megállott és udvariasan előre akarta bocsátani a németet, ki azonban intett, hogy csak menjen ő előre. Ekkor ébredt csak valóban tudatára, hogy őrizetben van, és neki kell előre mennie, mert ő fogoly. Az utcán szép autó várja, beültették a hátsó ülésre, melléje az SS-legényt, míg a tiszt lemarad és a kezében lévő gépírási cédulák között kutatva egy újabb áldozat lakhelyét tudakolja a rendőrtől. Az autó elindul, a kisváros utcáján kíváncsi szemek kísérik. Felesége összetörten vonul be a házba. „Merre kell a rendőrségre menni?” kérdi a sofőr. Útba igazítja és egykettőre a város főterén vannak. Kiszáll s az SS-legénytől kísérvé besiet a városházára. A rendőrségi szobában egy magyar rendőrtiszt, egy rosszarcú, szúrós szemű civil és az írógép mellett egy német katona van. A rendőrtiszt viselkedésével mindjárt tudtára adja, hogy ő ebben a dologban egyáltalán nincs benne. A civil érdeklődésére bement a személyi adatait, amiről német pontossággal kartotékot állítanak ki. Kivégzés tehát egyelőre nem lesz, gondolta, mert akkor minek ez a kartotékozás.-Várja, hogy további kihallgatásra kerül a sor, de e helyett rendőrt hívnak, aki átveszi őt, elszednek mindent, ami a zsebében volt és kiállítják az őrizetbe vételéről szóló jegyzőkönyvet. „No mérnök úr, most jöjjön, megyünk le a pincébe” szól jóindulattal a foglár. Különös érzéssel megy végig a folyosón, regényekben olvasott jelenetek jutnak eszébe, és már meg is állnak egy vasrácsos folyosó rész előtt, mely a záron kívül láncos lakattal is be van zárva. A pince síri csendjét a lánc zöreje és zár kattogása töri meg, tovább mennek és egy kis két személyes cellaajtót nyitnak meg, ahová betessékelik. Az ajtót kívülről rázárják, belül nincs is kilincse. Nagyot csattan a külső kétszeres toló retesz, majd hallja a foglár lépteit, láncsörgést és zárkattogást... Utána pedig ismét a síri csend. Hát most már végleg itt van! Levette köpenyét és lefeküdt a deszkapriccsra. Különös, hogy az ember mennyire fél az elkövetkező dolgoktól, és milyen különös, hogy mennyire nyugodtan veszi azután, ha az, amitől félt, be is következik. Ő is így volt. Teljes lelki nyugalommal feküdt hanyatt, gondolataiba merülve, átgondolva az utóbbi hetek történetét. Kezdve ama bizonyos hétfőn estétől, amikor sógora Pestről telefonon hívta és közölte, hogy sógorát előző nap az alig hogy

megérkezett német megszállók elhurcolták. Izgatottan tette le a kagylót és sógornője közlését intelemnek véve kész volt a tervvel, hogy egy időre eltűnik itthonról. - Örült, amikor felesége is ezt tanácsolta neki. Másnap reggel biciklire ült és a hideg szeles időben hűgához ment, aki 25 km-nyi távolságban lévő kis faluban lakott. Itt töltött majdnem egy hetet, de mert nem bírta a bujkálást, hazament. És úgy gondolta, hogy bármi jön, elébe néz a dolgoknak. Ebben az időben előszeretettel olvasta Szokrátesz védőbeszédét, nagy lelki megnyugvással szívta magába gyönyörű fejtegetéseit a halálról, és az öreg Szokrátesz segítette át őt a lelki válságán, - Lassan visszatért a mindennapos élethez és élt úgy, hogy már nem foglalkozott önmagával, élte tovább gyerekeivel és feleségével azt az igaz baráti életet, amit csak ők tudtak kellően értékelni. „Ha a háborúnak vége lesz és eljön az új világrend és elérjük azt, amiért az egész életünkön keresztül rajongtunk, akkor az új kollektív életben nem lesznek gondjaink, nem kell azt sem látni, hogy a tömegek jogtalanul elnyomásban élnek...” így magyarázatott sokszor. És ezt magyarázta éppen azon a hajnalon is, amikor a cselédlány bekopogtatott hálószobájukba, hogy „a mérnök urat egy rendőr keresi.” Hát mégis eljöttek érte... „Parancsom van a mérnök urat elővezetni.” Szólt a belépő rendőr „De tessék csak nyugodtan felöltözni, megmosdani, megreggelizni, nekem van időm várni” szólt jóindulattal. Mikor elkészült, kedélyesen elbeszélgetve mentek be a rendőrségre egy szobába, ahol már vagy 30 sorstársa szorongott, és akik nagy részét a baloldali politikai magatartásukról ismert, de csodálatosképpen olyanok is voltak, akiknek a mozgalmakhoz semmi köze se volt. Ilyen volt városának egy ismert zsidó ügyvédje, aki szörnyű siránkozással ült ott, míg a többi, és főleg az öntudatos szocialisták tréfálva várták az elkövetkezendő eseményeket. Legjobban bátyja nyugodt viselkedése lepte őt meg. Míg a kihallgatásokban rá került a sor, többször látogatók jöttek, kikkel nyugodtan el lehetett beszélgetni és végre megjöttek övéi is elhozva felszerelt, útra elkészített hátizsákját. Délután két óra volt, mikor kihallgatása után szabadon engedték és írásbeli határozattal rendőri felügyelet alá helyezték. Boldogan ment feleségével haza, az első percekben azt gondolva, hogy ezzel elintéződött ügye. Csak másnaptól kezdve volt olyan érzése, mintha csak szabadságon volna a fogházból, és úgy látszik, hogy ez az érzése nem csalta őt meg, mert most már itt van végleg és komolyan egyedül egy rendőr fogdában és nem a kedélyes 30 ember között... Ezeket gondolta és felállva padjára kinézett a magasan elhelyezett börtönablakon, melyen a nap utolsó sugarai fénynyalában özönlöttek. - Nem akart szemének hinni, bátyját és az ügyvédet kíséri a német SS-legény. - Vajon hová viszik őket? -Visszafeküdt és várta a fejleményeket. Valójában még alig telt el 2 perc, mikor óráknak tűnő hosszú, sokfelé cikázó gondolataiból a csendet lánc- és lakatcsörgés és reteszcsattanás töri meg. „Szevasztok” üdvözli a belépő bátyját és ügyvédjét a priccsről felugorva. „No úgy látszik, megint együtt

vagyunk.” Meglepetéssel vesznek tudomást róla, majd elbeszéli, hogyan kerültek ide. „Nálam szigorú házkutatást tartottak,” szólt bátyja. „a szobából mindenkit kitessekeltek, és amikor az ajtóban meg mertünk jelenni, odakiáltott a tiszt: Schiessen Sie hinaus die Juden” (Rúgja ki a zsidókat.) Így és hasonló módon kedveskedtek neki egész idő alatt. Az ügyvéd, ki most sokkal nyugodtabb volt, mint előző előállításánál, szintén elmesélte, hogy hogyan került ide. Még el se készült az elbeszéléssel és már újabb lánccsörgés, kattanás volt hallható, ismét egy újabb áldozat és ez így ismétlődött huszonegyszer egymás után. Huszonketten voltunk már a kis kétszemélyes cellában, mikor az őrmester egy újabb cellát nyitott, és tizenegyet átküldött az új cellába. A belépésnél majd mindegyik többé-kevésbé nyugodt volt, sőt voltak, kik mosolyogva léptek be, de amint kiszült, ez csak a zavar mosolya volt. A kispolgár zavara, hogy ő a rendes ember ide került. „Szegény feleségem”, „Szegény gyermekem”- sóhajtoztak- „csak őket sajnálom”, pedig mindegyik csak önmagát veszítette el teljesen. Hogy háború van, olvasták, hogy zsidókat ütnék agyon nyugaton, és csupán ezért nem lettek a német rendszernek hívei, de csak olvasták, és nem gondolkoztak a dolgokon. Imponált nekik még így is a német szervezés és a német katona és nem tudták, hogy egyszer ezt a saját hátukon is érezni fogják. Fogalmuk se volt róla, hogy mi idézte valójában elő a háborút és nem tudták azt se, hogy 1914 óta élnek háborúban. Mint ahogy 1914-ben, a békében élő polgárt felkészületlenül érte a katasztrófa, úgy nem tudta most, hogy még mindig benne van és még nem történt meg a nagy leszámolás. Ilyen emberekkel került össze s így mindegyik egy pár percnyi ottlét után jött csak rá, hogy vele mi történt és csak azután kezdte sóhajtozva övét emlegetni, teljesen elveszítve a talajt maga alól. „Az anyjuk istenit, engem bizony nem fognak megölni, mert itt ez a kés, mondja a mészáros, én csak értem a mesterségemet és a szívemet is el tudom találni. „Csak mérget tudtam volna magammal hozni” mondja a másik. „Mit érnek vele, ha magukat megölik” - szólalt meg ő - „a halál az megtalálja az embert bármikor, és csak az az igazi ember, aki vállalja a halálig vezető utat is.” Kicsit meghökkentek, mikor ugyanezt hallották a bátyja részéről is, ő részükről, kik a városban istentagadó kommunistáknak voltak bélyegezve. „Hát ti a hitetekkel csak ideáig jutottatok?” kérdi az ortodoxtól, aki már az isten nem létezésénél tartott kétségbeesésében. Igen, ide jutottak ők, mert még a vallásos hitük is csak átvett szokás volt, és nem a belsőből jövő. - Elszégyellve magukat elhallgattak, és a mély csendet ajtó retesz csattogás töri meg. „Urak, itt vannak a hozzátartozók, elhozták a vacsorát” - szól a belépő őrmester. „Gyerünk urak, ki a folyósóra, és fogyasszák el jó étvággal. - Hát maga mit kesereg itt”- szól rá az egyik hivatalnokra- „mintha már a siralomházban volna. Gyerünk ki, itt a felesége, és legyen jókedvű.. Nincs itt semmi baj.” Kimentek mindannyian, és meghatódva, könnyek között üdvözölték hozzátartozóikat, azok jelenlétében fogyasztva el a vacsorát. A

hozzátartozók mind nyugodtaknak látszottak, és ez megnyugtatta kissé őket, nem vették észre, hogy asszonyos ösztönnel megéreztek azt, hogy hogyan kell viselkedniük megnyugtatójukra. - Ő is kiment, felesége és nagy lánya meg fia várták. Erős akart maradni, mosolyogva üdvözölte őket, megölelték egymást és összeecsókolóztak. Nyugodt hangulatban elbeszélgettek, mialatt a jobbnál jobb falatokat nyelte és a vacsora után még egy pohár bort is ivott együtt feleségével. „Tudod-e, hogy tulajdonképpen örülni kéne a történő dolgoknak, ha nem volnánk érdekelve benne ennyire. Hát itt tartanak már!” szólt. - Mikor elváltak felesége így szólt: „Ne félj semmitől, és miattunk ne legyen gondod, mi megleszünk, és ha veled valami történik, akkor én csak a bosszúnak élek”. Megcsókolták egymást és megcsókolták mindenki szemeláttára, ők, akik eddig más előtt sose csókolóztak, - de ez most természetes volt. „Holnap, ha itt lesztek, még hozunk reggelit.” Szólt vissza a lépcsőről felesége. Ő beleegyezőleg bólintott és merengve nézett a lépcsőfordulónál eltűnő családja után. - „No uraim, jól laktunk, most menjünk vissza, és lefekvés előtt egyszer még kijöhetnek dolgaikra.” Bekísérte az őrmester őket a cellába, ki az ajtóban még soká állva maradt. Nem voltak még ilyen foglyai, hisz ezek mind személyes ismerős „urak” voltak. „No nem baj - szólt - nem tart ez örökké, vége lesz ennek is.” Elbúcsúzott és kiment, bezárva maga után az ajtót. - „Ezek a rendőrök mind milyen rendes emberek” állapították meg mindannyian. Hozzáfogtak fekvőhelyeik elkészítéséhez. Mindenkinek jutott egy félméternyi hely a padlón és oda terítették pokrócaikat. Nem vetkőztek le, mert úgy gondolták, hogy éjszaka elviszik őket. Lefeküdtek, és nemsokára csak szuszogás és hortyogás volt hallható néha-néha egy-egy mély sóhajjal, melyhez a sóhajtozó halál utáni vágyakozása nyert kifejezést. A kis ablakon nem jött elég levegő, de ahhoz elég volt, hogy a cellát lehűtse, és az alvást megzavarja. Ő is feküdt, szemét le se hunyva hallotta, amikor a nagytemplom a 9 órát ütötte, mikor a városháza kaput bezárták, mikor az ügyeletes rendőrtiszt jött, és hallotta, mikor a négy órát is ütötte. Ismét átgondolta a történeteket és úgy érezte, hogy fellépésével sikerült sorstársainak bizalmát megnyerni. Ez az érzése határozta azután meg további viselkedését és ez az érzése őt magát is könnyebben vezette át válságos pillanatokon. - Mikor világos lett, és már úgy érezték, hogy fel lehet kelni, elkiáltotta az egyik magát, hogy ébresztő, és folytatódott a beszélgetés, ahol előző nap abbamaradt. „El kellett volna menni otthonról” volt az egyik véleménye. „Hiábavaló lenne, mert úgyis megfognak” szólt a másik. - Egyszer csak ajtózárr csattogás hangzék, és belép a város közismert Feri bácsija, kit nagy gaudiummal fogadnak. „Hát megérkezett?” kérdik. „Maga is itt van kis mérnököm, mi a véleménye a dologról” szólt az építészhez a belépő. Az építész már ismerte régen, és nem is válaszolt komolyan a kérdésére, az öreg kissé hóbortos volt. „Oh én bolond, oh én marha, böhéme, böhéme” bökdöste a homlokát összeszorított ujjával. „Itt a kezemben az utazási

engedély Komlóra, én elutazom, akkor senki többet nem keres. Lám a Naftoli sem jött be, ő elbújt, egyedül neki van esze. Mindnyájan böhémeék vagyunk” A kis köpcös öreg jó hangulatot keltett a társaságban és felvetődött, hogy hogyan lehetne kiszabadulni. Az a vélemény alakult ki, hogy senki külön akciót saját érdekében nem kezdhet, hanem mindenki összeköttetését csak a közösség részére használhatja fel. - Úgy képzelték, hogy szabadulásuk pénzzel elintézhető lesz, és türelmetlen üzeneteket küldtek a hitközségük zsidótanácsához. Feri bácsi közben a maga szabadulásán törte fejét és falujából ellenforradalom alatti magatartásáról szóló igazolvány beszerzésén törte a fejét és annak konceptusát állította össze, egyik ügyvédtől a másikhoz szaladgálva a cellában. „De Feri bácsi, mit fog csinálni ilyen igazolvánnyal, ha bejönnek az oroszok?” húzták őt a többiek. „Sie haben Recht (Igazuk van), két példányban iratom meg, az egyik példányból az ellenforradalom kimarad,” mondta komolyan, újabb derűtséget keltve. - Így telt el az egész nap, hol derűlten, hol szorongó érzésekkel, és így jött egymás után a hétfő és a keddi nap is, közben az étkezési időkben családjaik részéről meglátogatva. Egyébként a külvilággal csak a kis ablakon keresztül volt érintkezésük, ahol a priccsre felállva ügyelt kifelé egyikük, hogy mi történik az udvaron, és a látott dolgokat a rádió helyszíni közvetítés stílusában továbbította a szoba részére a figyelő, és ez újabb szórakozás volt, amivel az időt el lehetett tölteni. „A polgármester a folyósón egy német tiszttel beszélget, de nincs semmi baj, mert nem rólunk van szó, a tiszt ugyanis csapattiszt.” „Feri bácsi fia érkezett meg aktatáskával, jön a folyósón mifelénk,” jelenti az ügyelő, és Feri bácsi egy negyed órával később boldogan teszi el igazolványait, mint akinek az ügye már rendben is van. - „Én mondom fiúk, hogy ezek a németek elfeledkeztek rólunk,” szólal meg az egyik. „Bár igaz volna, szűken vagyunk ugyan itt, de a háború végéig szívesen itt maradnék.” „Nem is volna rossz,” hagyják jóvá a többiek is. És már ringatták is magukat abban a reményben, hogy vagy kiengedik őket, vagy városukban helyezik el más, internálásra alkalmas helyen. Közben a zsidótanács tehetetlenül próbálkozik a hivatalos közegeknél, ahol azonban nagyon hidegen fogadták őket. A németek már három napja eltűntek és így jött a szerda reggel a már megszokott egyformasággal, a reggelivel a családdal, amelyet mégis mindannyian oly nehezen vártak, mert az étkezési idők már szinte szórakozássá váltak. Ekkor tudtak érintkezni a szomszéd cellában lévő tizenegy társukkal is úgy, hogy az étkezés mindig bizonyos vásári jelleget öltött, tolongással és kölcsönös eszmecserével egybekötve. Az építész ilyenkor mindig derűs arccal jött ki a kintlévők nagy csodálkozására és hozzátartozóiknak őt hozták fel például, ha azok elelérzékenyedtek. - Mindig ilyenkor beszélte meg családjával az új rendelkezések folytán szükségessé vált teendőket és nagyjából ezzel telt el társai ideje is. Szerda reggel is rendelkezett, hogy a raktáron lévő anyagokról a leltárt hogyan készítse

el lánya. „Tudod a csempéket nem kell egyenkint megolvasni, meg tudod a számlákból állapítani” és akkor egyszerre magához tér, „most már elég az üzleti dolgokból, ott egye meg a fene az egészet; az a fontos, hogy hű szövetségesünknek ezt az utolsó rúgkapálását valahogyan átvészeljük és azután jön a boldogabb élet részünkre” szólt megsimogatva feleségét és gyermekeit. „Hanem tudjátok mit, olyan kemény az a padló a földön, hogy a derekam alaposan megfájdul reggelig, nem ártana valami álám.” „Majd délben hozunk valamit,” szólt felesége, „miért nem szoltál előbb, de hisz magamnak is eszembe juthatott volna!” „No nem történt semmi baj, hisz mindig úgy gondoltam, hogy elvisznek, akkor minek itt berendezkedni.” „Vége a szórakozásnak,” szólal meg az ügyeletes rendőr, és elbúcsúztak egymástól. Délben a jó ebédén kívül egy nagyszerű derékaljat hoztak neki. „Itt van apukám, ezt hoztuk alád” szólalt meg ügyes kis lánya, és ő babonás szorongással vette át a derékaljat, az volt az érzése, hogy már nem fogja használni. Az ebéd a szokásos módon zajlott le és utána megcsókolta feleségét, ki még megjegyezte, hogy ennyit egész házasságuk alatt nem csókolták meg egymást búcsúzáskor, mint most. - „Tudod, nem lehet tudni, hogy melyik az igazi búcsúcsók, azért van ez,” szólalt meg tréfásan. Felkísérte őket a lépcsőn és a lépcsőházból sokáig nézett utánuk, míg a két női szőke fej és fiának kedves kis alakja el nem tűntek a folyosónál. A falnak fordult és zsebkendőjével szemeit törölgette. „No gyerünk le mérnök úr,” szólalt meg mögötte az ügyeletes rendőr. Bement a cellába, jó kedvet mutatott, leterítette a derékaljat, és már akkor határozottan érezte, hogy nem fog az éjszaka rajta feküdni. „Lefekszem rá most,” szólt oda félig tréfásan bátyjának, „hátha nem kell már éjszaka, és legalább nem hiába fáradtak vele ide.” Az otthon varázsa vett erőt rajta, hiszen úgy fekszik itt most, mint otthon szokott délutánonként, ahol hozzátartozói csevegése közben újságot olvasva ringatja őt el az állandó egyforma zaj. Ott is elég volt egy negyed óra, otthon is ennyit szokott feküdni. Különös, gondolta, hogy az a faltól számított harmadik hely máris egy pár nap alatt otthonává lett és most még az otthon levegőjét elhozta oda a derékalj kényelme. - Felkelt, odament az ablakhoz „inspekciót” tartani. „Két zsidó hölgy érkezett” jelentette, „bementek a rendőrfőnöki szobába, most már ki is jöttek, a tanácsos udvariasan kíséri ki őket.” - „Tűzoltóautó megy ki az udvaron.”

„Megérkezett a polgármester a kultúratanácsnokkal, megálltak az udvaron, kedélyesen beszélgetnek, hivatalnokok mennek el mellettük, és alázatosan köszöntgetik őket.” „Mindenki felment hivatali szobájába, az udvar ismét csendes.” „Két német katona érkezett, nagyon gyanúsak - igen sajnos ott van velük a civil is, aki felvette a nacionálénkat.” „Fiúk, értünk jöttök, készüljétek fel,” és már leugrott az ablaktól, rendbe hozta csomagjait. A többi még nem hitte, míg az udvarról nem hallották a nagy teherautó bűgását, mely sajnos német kocsi, jelentette ismét az

ablakból. Most már mindenki mozogni kezdett és már meg is jelent a rendőr a cellaajtóban. „Urak készüljenek, mert elmennek.” Két perc múlva már két méter magas német jelent meg rohamsisakkal a fején. Sürgette őket. „Los, los, es geht zu viel langsam.” (Gyerünk, gyerünk, túl lassan megy.)

A következő rész eredetije a kurzívval gépelt szöveggel bezárólag külön füzetlapon van, talán azért, mert később készült, mikor apukám már levél útján esetleg értesülhetett utolsó csabai látogatásunkról, de lehet, hogy a kurzívval gépelt rész teljesen elképzelés szerinti.

Felkapta hátizsákját. Rátéekintett üres helyére. Egy pillanatra megállt. Ránézett a helyre a padlón, ahol 4 teljes napot töltött, és ettől a kis másfél négyzetméter sem kitevő helytől, mint otthontól vett búcsút, végigsimogatva tekintetével a lábánál lévő repedt deszkától a falnál lévő falkiszögelésig. Azután gyors elhatározással nekilendült, és német csendőrök sorfala között rohant végig a folyósón fel az udvarra. Ahol már a másik cella lakói a nagy teherautóra ugráltak fel sürgetve a csendőröktől, holmijaik nagy részét kiejtve. - „Ne segítsetek neki,” kiált oda a nyilas vezető, ki kárörvendő mosollyal a folyosó lépcsőzetén szétvetett lábakkal, közvetlen közelben, az autó mellett állt, körötte ismeretlenekkel, míg az emeleti folyosóra a városháza hivatalnokai tódultak ki. - Megannyi kíváncsi szem, de a részvétnek a legcsekélyebb megnyilvánulása nélkül, mintha az a 23 nem is ember volna, nem is éveken keresztül ismerőseik és részben munkatársaik is. - Az építész csak a végén szállt fel és szomorúan figyelte az eseményeket. Összepréselve ültek fel a rendelkezésre álló padokra, még két helyet a csendőrök részére szabadon hagyva, azok leeresztették a kocsis hátsó függönyét és 23 szempár aggodalmasan fürkészte egymás tekintetét és az arcokra az a rémület ült, amit oly jól ismert már az építész az előző háborúból, amikor parancsot kaptak az ellenség megtámadására. Halotti csendben úgy, mint mikor az artisták készülnek a halálugrás megtételére, előtte egymáshoz értelmetlen szavakat kiáltoznak, kiáltottak egymásnak az elől és hátul lévő németek. - A motor berregni kezdett és a kocsi megindult, vitte őket a városon keresztül. Kikukucskált a függöny résén és egymás után vett búcsút gyerekkori emlékeitől, éveken keresztül épített műveitől és utoljára a nagytemplom tornyától, melyet még egy darabig látott és azután szomorúan nézte az autó kerék nyomait az esős, sáros úton. Vajon hová mennek, ezt gondolta mindegyikük. -----

„Ma korábban megyünk be, hátha sikerül hamarabb bejutni és több időt tölthetünk el apukával,” mondta felesége csaknem egyidejűleg otthonában. Te készítsd a kávé elő, én pedig közben megcsinálom a kalácsot.” „Tudja isten, de valahogy úgy érzem, hogy nem lesz semmi baj és ki fog apuka újra szabadulni.” Örömmel fogott a munkához, olyan volt

ő, hogy már a munkában magában örömét lelte, most pedig még sokra becsült élettársa részére készíti a vacsorát. Ennek aztán jónak kell lenni. Elkészülve a munkával, még maradt kis ideje és a kedvenc kötését vette elő, majd 1/2 6 tájban odaszól a gyerekekhez: „No gyerekek, készüljetek, most már megyünk.” Boldogan haladtak az utcán végig, mindnyájukat eltöltötte a közeli szabadulás lehetősége. Elérkeztek a városházához, és már egész otthonosan megindultak a lépcsőn lefelé, amikor utánuk szól az ügyeletes: „Hová mennek nagyságáék, odalenn már nincs senki, a madarak ma délután kirepültek.” Visszafordult, nem értette meg és kérdőleg nézett lányára. „Azt mondja anyukám, hogy apukáékat elvitték ma délután.” Egy ideig állt, nem akarta, nem is tudta még felfogni az értelmét és csak egy pár pillanat múlva tudott szólani, de akkor is csak egy szót: „Apuka,” és kiejtve kezéből az ételhordót, a lépcsőkarfára dőlve zokogásban tört ki.

II.

Vitte őket az autó jól ismert vidéken, és amikor a Fekete körös hídján mentek keresztül összeszorult szívvel nézett az építész a tájra, mert egész ideáig szoktak elsétálni kis hétvégi házikójukból, itt van a strandjuk. Ide jártak vasárnap délelőttönként barátaikkal együtt. Itt beszéltek meg évek alatt a politikai eseményeket, amelynek most szenvedő alanya lett. E vidéktől is búcsút vett, és nem nézett ki többet, minek nézett volna, mikor már minden csak ismeretlen pusztaság volt körülötte részére. Széjjelnézett az autó belsejében, ott már társai cigarettára gyújtottak a csendőrök engedélyével, és már a társalgás is megindult. „Hiszen egész szimpatikus arcúak ezek a német fiúk” gondolta ő is magában. Talán ezek nem is szívesen teljesítik ezt a munkát. Milyen szimpátiával néz rája az egyik, valószínűleg ő is családot hagyott otthon. Megszólítja. Udvariasan válaszol, hogy Stuttgartba való, megmondja neki, hogy ő is járt már ott. A társak is beszélnek már velük, és megkérdik, hogy hová mennek. „Egy város melletti birtokra, ott jó dolguk lesz.” A csendőrök bizalomgerjesztők voltak és úgy hittek is nekik. Megtudták, hogy a sofőr mellett ülő parancsnok „oberscharführer”, tehát nem tiszt, mint ahogyan gondolták. Mi lehet a város, ahova mennek? Tanakodtak. Ez Debrecen lehet, állapították meg, de miért mennek akkor erre Nagyszalontán keresztül, kiált az egyik. Kinéz az építész, és látja a csonka tornyot. „Arany János, Arany Laci, Petőfi-, szabadság” jutnak eszébe egymás után. Igen, szabadság, de mikor? Előbb nem a háború végénél; már pedig a háború még ősziig tart, ennek a nyárnak a katonai eseményei véglegesen eldöntik a már kb. egy év óta amúgy is eldőlt háború kimenetelét. Az oroszok hatalmas ékkel állnak elől a déli fronton, míg a Pripet mocsarak felett még mindig a Dnyeper mellett van a front, úgy hogy itt kell elindulni, és ha sikerül a Dnyepertől visszanyomni a frontot, akkor - már annyiszor számításba vette - még két

hónap szükséges a végleges leveréshez, természetesen számításba véve azt is, hogy a szövetségesek is fognak partraszállásokat eszközölni. Hányszor gondolta ezt át! és bízott (abban), hogy a háborúnak őszre vége kell lenni. Most már csak az a kérdés, hogy a nagy világesemények és az ő sorsuk között milyen lesz az összefüggés. Időben ki lesz a győztes. Így mérlegelte most is a dolgokat, mikor ismét jelzik az utat figyelő társaik, hogy Nagyváradra futottak be. Igen, úgy is van és már meg is állottak a Szent László téren. Miért mennénk erre, ha Debrecenbe tartunk, kérdik egymástól. A téren az esőben csak kevesen voltak, és fogalmuk se volt talán, hogy milyen szállítmányt visz a letakart teherautó. Ők pedig irigykedve nézték a kinnlevőket, akik szabadon járhattak-kelhetek. Pár perc múlva már tovább utaztak és megnyugvással vették tudomásul, hogy Várad felől Debrecenbe vették útjukat. Mintha nem egyforma sors várt volna rájuk, ha bármerre is mentek volna, de most már beleélték magukat a debreceni tanyába, ha most az jelezte a jót számukra, (és) ha az be is következik most különösen, amikor a németek azt mondták, hogy ott jó dolguk van a már ott levőknek. - Ment az autó, és mindenki azt szerette volna, hogy mielőbb a célnál legyen, hogy túl lesznek egy ismeretlen, a helynek ismeretlenségén, el nem képzelve azt, hogy mennyi sok ismeretlen kerülhet a most elkezdett életükbe. De csak mentek és most már csak a közel jövővel törődtek és csak azon izgult mindegyikük, hogy a sötétség beállta előtt érkezzenek meg. Sajnos ez nem következett be, mert útközben defektes autónak segítettek és sötét volt már, amikor úgy 9 óra tájban Debrecen határába érkeztek. No most innen hogy jutunk ki arra a tanyára, tanakodtak. - Közben az autó befutott a vasútállomáshoz és onnan kanyargó utakra, míg egyszerre megállt. Már kezdték sejteni, hogy ebből már nem lesz tanya. Az oberscharführer leugrott és eltűnt a vaksötétségben. Egyikőjük sem tudta, hogy hol vannak. Hosszúnak tűnő várakozás. - Végre kiáltás hallatszik a sötétebből, és az autó lassan előre megy, majd megáll. „Alles heraus.” (Mindenkire kifelé) Kiugrálunk egyenként, megnyílik a nagykapu, mely előtt álltak, és egyenruhás alakot pillantanak meg a kapu lámpától megvilágítva. A kapu alatt felsorakoztatják őket és e közben megrémülve olvassák a felírást a balra vezető ajtó felett: „Ügyészségi fogház” .- Leszámolják 1, 2, 3, stb. 23. Stimmel. 23 darabot átadtam, szól a német a magyar börtönőrhöz. - mint a barmokat, úgy adnak át darabszámba, gondolják magukban. És az egy szót se szóló börtönőr intésére megindultak. Sötét hosszú folyosókon keresztül topogva egyszerre megállítják őket egy ajtó előtt, ahol az őrmester jön ki, és az már megkérdezi, hogy honnan jönnek - Nagy haladás ez az előző szótlan fogadtatás után és egyikük-másikuk erre már vérszemet is kapna további viszontkérdősködésre, ha arra az őrmester reagálna. „Menjen, hívja már őket elő,” szól oda a fogházőrnek, ki erre eltűnt a sötét folyosón, és nemsokára két 18 év körüli SS-kölökkel tér vissza. „No itt van, vigyék őket,” szól oda magyarul az őrmester. Megolvasták, a hossza stimmel.

Mehetnek. A visszhangzó folyosón 23 pár bakancs bizonytalan lépte hangzik fel és mennek végig a folyosón, majd fel a végtelen magasságban tűnő 3.-ik emeletre. A koromsötétben, mint a vakok tapogatóznak. Jobbra fordulnak, megint folyosón végig és megállnak. - Az ismert zár csattanás hangzik és megszólal németül az SS-legény „Ide négy jöhet.” Az építész elől volt, így bátyjával és két társával ő juott először „hajlékhoz”. Betapogatóznak, végre a kis málé szájúnak eszébe jut, és kézi lámpával bevilágít. Széjjel néznek, öt ágy van, de csak négyben van „ágynemű”. Kettő az ablak melletti, 3 pedig az ajtó melletti falon. A cella nagy, legalább 28 m2 területű, két ablaka van, jó magasan, természetesen vasráccsal, mindkét ablak nyitva áll. Az egyik alatt spanyolfallal elkerített helyen „a kübli”. „Nézzé meg, hogy nincs-e tele, csak nem fogom én.” szól az építészhez. Az undorral nyúl hozzá a fedőhöz. Csak félig volt. „Jó még nem kell kivinni.” „Nézzük, hogy állunk a poloskákkal.” Végignézi a falakat, és morog valamit, majd pedig: „Én velem ki lehet jönni, jó ember vagyok, csak rendesen viselkedjenek.” Mind ezt a szónoklatot olyan német nyelven mondta, aminek Goethe nyelvéhez kevés köze se volt. Kiment, becsapta az ajtót és rájuk zárta. - Elővették zseblámpáikat, és leterítették takaróikat, lefeküdtek. „No jó helyre kerültünk.” De remélhetjük, hogy holnap mégiscsak kimegyünk arra (a) tanyára, most csak azért jöttünk ide, mert az autóval földutakon éjjel nem mehetünk. „Azt mondta, hogy 5 órakor kell felkelni, és így biztosan hamar jön az autó értünk, egy éjszakát csak kibírunk itt. Utóvégre nem is olyan rossz hely ez itt.” „Hát nem is,” hagyta jóvá a többi is. Lassan-lassan elaludt mindegyik, csak az építész nem tudott még aludni. Nagyon foglalkoztatták őt a történetek. Milyen különös dolog, hogy a bátyján kívül két teljesen idegen emberrel került ide, olyanokkal, akikkel csak köszönőviszonyban volt. A mészároossal, Rasival, aki foglalkozását megtagadva a legjobban volt érzékenykedve közöttük, és a már régóta üzlet nélkül lévő kereskedővel, a nagy kártyás Dolival, akit már egy pár napi együttlétük után a külsejére sokat adó pedáns embernek ismert meg. - Most úgy látja, hogy nincs különbség négyük között, mindegyikük fogoly és barát. Azután feleségére, családjára gondolt, vajon most hogyan viselik az eseményeket. Bizony két év előtt, mikor munkaszolgálaton volt, nagyon megviselte szegény feleségét az aggodás. Nem is csodálkozott rajta, mert hiszen akkor ő is sokkal nehezebben viselte a távollétet, már pedig annak, aki elmegy sokkal könnyebb dolga van, mint az otthon maradóknak. Az otthoniak mindig súlyosabb körülményeket képzelnek, mint amibe jutottak. Most is például milyen nyugodtan fekszik és gondolkodik, nézi a két ablakot, amelyeken bevilágít az éjszaka. Milyen szép ez a kékes fény, ami beözlí a cellát, és a tárgyakat csak sejtetni engedi, körülvéve a gyönyörű kékes fluidummal, melyben lebegnek. Az ablakok, mint éjszaka világító nagy szemek lövellik be a fényt, és ahogy így nézi, a kékes világosság fehér fénné változik, el-eltűnik, mintha ajtó

nyílna és csukódna és akkor egyszerre az egyik ajtónyitásnál feleségét látja, ágyban fekszik, könyv van a kezében, de látszik, hogy nem tud olvasni, csak gondterhesen mered maga elé. Bemegy hozzá, és megszólal: „Miért nem alszol, hiszen nekem semmi bántódásom sincsen, csak te képzeled ezt úgy, mert minden percedet a hiányérzet foglalja le. Az ágyamban nem alszik senki, az asztalnál üres a helyem, szekrényemet nem nyitja senki, minden megmarad abban az állapotban, ahogyan én itt hagytam. Ezek a körülmények állandóan eszedbe juttatják, hogy itt valaki hiányzik. Aki elmegy otthonról, az új környezetbe kerül, ahol övéi még nem voltak, és emlékeket kell felidéznie, hogy közelében érezze őket. - és akkor érzi aztán csak igazán, hogy egyedül van. Jó kedvel akarom a rám váró megpróbáltatást végig élni, erősnek kell maradnom, ... ezt mondtad te is nekem, és ezért nem fogok érzékenykedni, csak naponta egyszer leszek együtt veletek, de akkor intenzíven és csakis veletek.... Érzem, hogy ez az utolsó megpróbáltatás, és kérlek, hogy Te is légy erős, és viseld magadhoz méltóan. Mi csak a háború elmúltával tudunk találkozni, de a vég már közeleg, és hamar meg fogod tudni, mert egy égi harang jelzi azt mindenki részére...” Gilin, gilin, gilin, szólal meg a fogház harangja, jelezve az ötórai ébresztést. „Mi az?” riadnak fel mind a négyen egyszerre a cellában. Feltápászkodnak. „Ej de ki kell menni!” szólal meg Rasi. „Hát próbálj kopogni,” szólal meg Doli. Megkopogtatják az ajtót és pár perc múlva nyílik a kis ablakocska: „Woas is' los!” (Mi a baj) Szól be a nemes nyelven. Előadják kívánságukat, hogy ki akarnak menni. - „Hát ott a kübli” és becsapja az ablakocskát. „Nincs más hátra, ne szégyelld magad Rasi, és intézd el.” Rasi nagy szégyenkezve elintézi (a) dolgát és utána szótlanul és lehetőleg észrevétlenül mindegyikük elvégzi. „Most már ezzel megvolnánk, de mi lesz a mosdással.” „Ettől a bitangtól hiába kérünk valamit.” „De gyerekek, nekünk van a kulacsunkban víz, majd azzal valahogy elintézzük,” és egymás kezébe öntve a kübli felett „alapos” mosdást végeztek. „Hát ez meg mi a fene kopogás-pacskolás?” kérdi Doli. „Nézd már meg Rasi!” Rasi felmászik az ágya támlájára, és onnan lenéz. „Lenn körbejárnak a rabok, reggeli sétájukat végzik.” Mindegyikük egymás után nézi meg a moziban már sokszor látott képet, de ez most a szívükbe markolt. A sarokban ott áll a fegyőr, puska a vállán, és előtte körbe sétálnak hátratett kézzel a fegyencek. Urak, parasztok, proletárok, és zsidó is - mind csak fegyenc, egyforma meggörnyedt háttal földre nézve sétál, és a fapapucs a lábukon kopog-kopog. Elbámulva nézik. Hát ez is élet még? „Bizony, inkább nem mennék levegőre, mint így megalázva.” Állapítják meg egymás között. Lassan elhal a kopogás, és újra csend lesz. Egymásra néznek, vajon most mi következik? Nyílik a kis ablak, és négy csajkát és négy kenyeret nyújtanak be rajta. - Rasi veszi át, és meg is kóstolja. „Ez a keménymagos leves egész jó, de a kenyér annál rosszabb, csupa keletlen tésztából, hogy a pék jól jöjjön ki vele. Még jó, hogy van az otthoniból pótolnivaló.” Megint nyílik a kis ablak, most

az üres csajkákat kéri egy kollega, aki egyben cigarettát is koldul, és elmondja kérdésükre, hogy felesége meggyilkolásáért van benn, pedig egészen fiatal gyerekek néz ki. „Ezek már beleszoktak a fogházéletbe,” állapítják meg. „Jó, hogy nekünk csak egy napig kell itt lenni, mert még délelőtt értünk jönnek.” Már 10 óra van, és mindannyian nagykabátban állnak, topognak és beszélgetnek. A cellában hideg van, mert az ablakokat a kübli miatt nyitva kell tartani, a szél majd kiviszi őket, ilyen szellős szobát még nem láttak! A nap csak hajnalban mutatja magát egy órára, a fogházat bölcse északkeleti irány felé tájolták, minek a raboknak a nap! „Tudjátok fiúk, - szól az építész - én minden bírót, mielőtt kineveznék, egy hónapra bezárnék, hogy lássák azt, mire ítéli az embereket. Biztosan igazságosabb ítéletek látnának napvilágot! Én pld. már így nem terveznék meg fogházat se, mint ahogy ez van építve.” „Vajon mit csinálnak a többiek, kopogtass csak nekik.” Megkopogtatják a közfalat, válasz jön, de sajnos csak össze-vissza végeznek, nem tudják még a kopogtató nyelvet. „Fiúk, már dél van, itt vannak az ebéddel” - szól Doli. Bizony már dél van, állapítják meg, és mégse vitték el őket. Kényszeredetten eszik a szokatlan ebédet, majd lefekszenek, ismét felkelnek. „Fiúk, én délután el szoktam ott-honról menni, be a városba. Hát most is elindulok ” szól az egyik, és nekiindul fel és le járkálva a cellában, mindig jelezve, hogy hol van most. „Most kifordulok a Teleki utcából a Széchényi utcába, és onnan a Szt. István térre.” „Szervusz” szól egyszerre rá Doli, aki szintén fel-alá járkál, „te hová mész, mit keresel a városban?” Így játszanak, hogy az idő teljen, már kezdenek bizalmatlanok lenni elvitelükben. - Így lassan esteledett, amikor meglepetésszerűen az ajtó kinyílt és a málészájú SS-legény felszólítja a cella lakóit, hogy vigyék ki a küblit. Kimennek a folyosóra, ugyanakkor jöttek ki a többi társak is a cellákból, és összetalálkoztak a W.C-nél, ahova a kübli tartalmát ürítették. Sajnálták, hogy nincsenek velük ők is. Azt mondják, hogy nagyon hiányzanak nekik. „Bizony nekik is jobb volna, ha többen lennének. Sajnos a társalgásnak nagyon hamar vége lett, mert újból be kellett nekik menni. Közben egész beesteledett és új-ból lefeküdtek, és másnap a szokásos 5 órai csengetésre ébredtek fel. „Hogy mi a fenének kell ötkor felkelni, amikor alig tudjuk a napot agyonütni, én nem is kelek fel” szól az egyik. „Úgy látszik, ezek már megint itt hagynak bennünket, ez az ő rendszerük; a bizonytalanságban hagyás és ezzel a megfélemlítés.” „Kérni kellene ettől a bitangtól valami mosdó félét.” „Most van itt a kancsóban víz, hoztam be,” szól Rasi. „Na te ügyes ember vagy..” Az udvaron most indul meg a séta, mindegyikük előtt megelevenedik a tegnapi kép, és elkomorodnak. - Egy darabig szótlanok, azután vége a sétának. Jön a reggeli és utána is-mét meglepetés, az ajtót most a kancsi SS kinyitja. „Küblit kiüríteni, és a szobát kitakarítani!” Szól, és örömmel rohannak a küblivel a W.C.-hez. Egyikük seperi kezd. Ismét összejönnek most a folyosón is, mert a kancsi valamivel rendesebb. Ma már valamivel letörtebbek voltak a szomszédok.

Visszamentek a cellába és folytatták a benti életet. Egyszerre ismét nyílik (az) ajtó, a folyosón sorakoztatják őket, és a szomszédokkal együtt leviszik a földszintre a fogház irodához. Itt nacionáléikat felveszik, és csodálkoznak, hogy milyen szimpátiával beszélnek velük, a végén kisült, hogy azok is fogházlakók. Ismét bejutva szobájukba a történekből azt következtetik, hogy itteni helyzetük végleges. Miért kellett volna egyébként őket állományba venni. Így telik most már napjuk, és már kibékülnek a fogházzal is, mint elfogadható lakhellyel a háború végéig. Vajon tényleg ilyen-e az emberi természet, hogy vigaszt nyer mindjárt, ha életében oly változás áll be, minek megváltozásába beleszólni nincs módja? Ők ugyanis így voltak. „No már ha így van, hogy maradunk, nézz már körül az ablaknál Rasi, hogy mi van odakinn.” Felmászik Rasi az ágy végére, és beszélni kezd a csabai rendőrségi fogdában megállapított rádió közvetítés modorában. „Váradnak azt a részét látjuk, ami az állomáshoz közel van.” „Miféle Váradról beszélsz? Talán elment az eszed?” „Izé, ahogyan mondom Szolnok,” javítja ki magát Rasi. „Hát tényleg, máris a fejedet érte a baj, mert az volt a leggyengébb pontod, egész meghülyültél, mi lesz veled később. No hát mondd csak már tovább, és vedd tudomásul már, hogy Debrecenben, érted Deb-re-cen-ben vagyunk,” kiabálnak neki. „Hát látok egy pár nagy épületet, szép nagy hely ez a Várad, izé Szolnok.” „No tessék már megint,” és így telik az idő. Beszélnek inkább sok mindent, hülyeségeket, mókáznak, csak nem hallgatnak, mert a hallgatás az szörnyű, azt nehéz elviselni. - „Mégis jobb volna, ha többen volnánk, többen több szája és többet is beszélnének,” - gondolják ilyenkor - „mert itt nem a gondolat a fontos, hanem a szó, ami elhangzik, hogy csak csend ne legyen.” Így múlnak a napok, és mindennapos lett az ilyen szórakozás, csak abban különböztek, hogy mindig más volt a látnivaló az ablakon. Egy ilyen ablak nagyon szórakoztató, még akkor is, ha csak két udvar látható, az egyik egy cívisé, a másik egy zsidóé. A zsidóéban természetesen németek vannak az első lakásban, a zsidók pedig hátra szorultak, ebben a házban csak ritkán látni mást, mint német katonát, a zsidók már nem élik a maguk életét. A cívisházban a kisasszony a padon elterülve napozik, egy koca a malacait szoptatja, a gazda elkészül otthonról, befogják a kocát. És ez most mind nagyon érdekes. Érdekes már azért is, mert felülről nézik a két ház közötti különbséget. Az egyikben az ellenőrzött elnyomottnak az életét, a másikban a szabad emberét. De ha nem is ezzel a szemmel néznék, akkor is érdekelné őket, mert a két udvar jelentette részükre most az egész külső világot. Milyen különös az, hogy ők ide be vannak zárva, azt se tudják miért, míg azok szabadon járnak és végzik mindennapi munkájukat. Ebbe már lassan bele is nyugodtak, sőt már a harmadik napon ők is szívesen sétáltak volna a fegyencekkel együtt. „Bizony nem is volna rossz egy kicsit a levegőre menni, lám még ezt se teszik meg nekünk,” sóhajt fel egyikük, akit az első napi séta látványa a legjobban megtört. Az életükben a boldog

perceket a kübli kivitele jelentette, akkor mozoghattak egy keveset a folyosón, beszélhettek a szomszédokkal. Egy reggel meglepetve látták, hogy az épületnek ellenkező szárnya felől új zsidók jelentek meg, hamar felvették velük a kapcsolatot. „Nini, hisz az ott a Pista Gyuláról, ez meg ott Áron Szalontáról, tehát ők is itt vannak!” A W.C. az épületnek úgynevezett csillag szárnyában volt, a csillagban voltak az egyes cellák és a három emelet a földszinttől kezdve látszott a folyosókkal udvarszerűen kiképezve úgy, hogy egy őr ellenőrizhette az egészet. Ettől a résztől kezdve az első cella a 81-es volt a felügyelőké. „Los, los,” hangzik fel az SS-ek részéről és bemennek a cellába, de „Hallgass csak,” szólal meg egyikük, „a többiek már kinn vannak.” „Te ezek a folyosót súrolják.” „Milyen szerencsénk van, most tovább kinn lehetnek, pláne biztosan húzzák is a munkát.” Tovább hallgatták kinn dolgozó társaik beszédét és

Eddig jutott haza a napló.

A debreceni internálásban engedélyezték a levelezést német nyelven, és csomagot is küldhet-tünk. Apám május 3.-ától június 3.-áig 20 levelet írt. Tartalmuk alapján megtudható, hogy a deb-receni fogházból olyan helyre vitték Őket, ahol kerti munkát végeztek. Továbbá a tőlünk kapott levelekből apukám megtudta az „előgettőba” való összeköltöztetésünket, és több levelet már oda küldött. Természetesen azt nem írhattuk meg, hogy a deportálás elől külső segítséggel megszökünk. Talán már júniusban, a vidéki deportáláskor Bécsbe vitték őket.

Tevan Andor, az 55 éves kezdő napszámosnak

1944 augusztus 15.

Édes Andorkám, ilyen körülmények között még nem ülted meg ezt a napodat, és biztosra veszem azt, hogy hiányzik ma Neked a meghitt otthon jobban, mint akármikor. Most úgy adódott, hogy én se vagyok Nálad az egyedüli, aki közeledben lehetnék a véredből valók közül. Amint látod, lélekben mégis Nálad vagyok, és a legjobbakat kívánom. Biztosra veszem, hogy a legközelebbi születésnapodat örömben és megelégedésben fogod tartani családdal, sőt a házassági évfordulód is a családdban fog találni. - Szívemből kívánom ezt Neked és őszintén. Magamról azt írhatom, hogy jobban vagyok és javulok. A professzor azt mondta, hogy a hetek kellenek a gumók visszafejlődéséhez, és én mit csináljak, hiszek neki, míg az ellenkezőjéről meg nem győződöm. - Már nagyobbrészt fenn járok. Sőt az Altersheimban (öregok otthonában) is voltam látogatóban, ahová azt hiszem nemsokára áttesznek. Hidd el nekem, hogy nagyon sok már nekem az itt létem. Még ha dolgozni és kínlódni is kell, már vágyom azután a „szabadság” után, ahol legalább van valami érintkezés a külvilággal. És azután az ember se sokkal különb az állatoknál, ő is a

nyájában érzi jobban magát, mint egy idegen nyájban. Ma itt volt Pollák dr. és Lusztig Pis-ta levelét hozta, ki nála érdeklődött, hogy nem tudnak-e valamit a családjáról. Én megadtam neki a mi címünket, sajnos ő nem közölte a magáét. Úgy látszik mindnyájunkat elővesz nyugtalanság azért, hogy nem tudunk családukról. Egészen biztos, hogy nem kerültek erre a vidékre. Ha már összejönni nem tudunk velük, legalább a címüket kellene megtudni, hogy alkalomadtán idejében felvehessük velük a kapcsolatot. - Bár látszólag a dolgok menetében lassúbbodás látszik, ez csak látszólagos, mert a következő események már meg fogják törni véglegesen, és az általunk ismert időpontra indulhatunk hazafelé. - Rózsának add át kézcsókomat Téged csókollak ölellek Rezső.

A következő levelet Donizer (?)

Árpád írta a Wien-Lobau-i lágerből 1944 szeptember 7.-én a Budapesten illegálisan tartzkodó Tevan Zsófiának Domokos Józsefné (legális) címére.

Nagyságos
asszonyom!

Lányomhoz intézett VIII. 27. kelt b.

soraira én válaszolok, sőt értesítem, hogy k. apja Tevan R. és nagy-bátyja T. Andor velem jöttek Wienbe, innen bennünket ide osztottak, őket (Sipos Imrét - A Bárányt Orosházáról) Wienben hagyták a városi légvédelemnél. Úgy tudom egy iskolában laknak, címük: Wien XII. Bez. Stadtlau Schich-gasse Volksschule. - Egyidejűleg én is írok nekik, de nem tudom, vajon nekik meg van-e engedve a levelezés, mert nem írhatunk. - Annyit közölhetek, hogy Wienig jól voltak, erősek és kitartók. Közölni fogom velük, hogy k. családja együtt van. - Mi is üdvözljük ismerőseinket, s csak legyenek önök is nyugodtak, rendes ellátásuk van. Kézcsókkal és szívélyes üdvözlettel Árp.. (?)

1946. III. 27. Hajdúböszörmény.

Kedves Zsófia kisasszony!

Folyó 6. kelt soraira csak ma tudok válaszolni, mert nem voltam idehaza. Legelső sorban fogadja szívem mélyéből legőszintébb részvéteimet s kérem az árvák gyámolyát, hogy nyújtson önnek mielőbb vigasztalást, mert sajnos ez az élet természetes folyamata. Kedves édesapjával együtt dolgoztunk hónapokon át az üvegezési kommandóban, sőt betegsége alatt én ápoltam, de sajnos nem tudtuk megmenteni, a tény az, (hogy) 1945. Március havában fleck tífuszban távozott el tőlünk örökre, és Bergen-Belsenben. Tény, hogy naplót vezetett, de én azt soha nem olvastam, hanem egy Steinberger nevű lakatos mester, vagy esztergályos nagyon derék ember kezében láttam boldogult halála után a naplót, hogy ő azt magával vitte volna alig hiszem, de azért ha megtudom a pontos

címet írok neki, hogy küldje el önnek a naplót. Kívánságának remélem eleget tettem, és bármikor készséggel állok rendelkezésére és maradok teljes tisztelettel: Holcz.....

Evvel nem lehet tudni a mai zavaros helyzetben, hogy nem-e veszi hasznát. A mellékelt nyilatkozatot azért adtam meg.

A következő feljegyzés (levélrészlet ?) talán 1946-ban készült az én (Tevan György) írásommal. Az is benne van, hogy Rosenberg Zoltán festősegéd Orosházán Polgár Emil épületanyag keres-kedésében található.

Él Orosházán egy Rosenberg Zoltán nevű, cca. 20 éves festősegéd, akit egy másik lágerből, de szintén Bécsből vitték el ugyanavval a transzporttal, mint szegény Rezsőt. Most Gyurival együtt elkezdtek faggatni. - Nygon jól ismerte, szerette, mint rendes, nagyon rendes embert. Ott volt, mikor meghalt. Csak két hétig volt beteg, fejtífusza volt. (Tehát nem fleck.) Orvos járt hozzá, de gyógyszerük alig volt. Ez február elején, vagy március elején történt. Pontosan nem tud rá visszaemlékezni. Ott is működött krematórium, ahol a halottakat elégették, tehát szegény Rezső is ilyen temetést kapott. Rosenberg szerint még egy tanú van erre: egy Sajó nevű mérnök Debrecenből. - A másik nevét nem tudja. Mint kolléga, nagyon jóban volt Rezsővel. Ők mindnyájan a Sonderlagerben voltak és valamivel jobb dolguk volt, mint a más lágerbeliek-nek. Eleinte nagyon sokat dolgoztak, de jobb kosztot is kaptak. Januártól kezdve nem dolgoztak semmit.